

SVERIGES KYRKOR

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

MED STÖD AV K. VITT. HIST. O. ANT. AKAD.

UTGIVET AV SIGURD CURMAN

OCH JOHNNY ROOSVAL

ÖSTERGÖTLAND

BAND I. HÄFTE 2.

BANKEKINDS HÄRAD II.

AV

ANDREAS LINDBLOM

SVERIGES KYRKOR

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM, MED STÖD AV KUNGL. VITTERHETS-,
HISTORIE- OCH ANTIKVITETSAKADEMIEN UTGIVET AV
SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

Detta bokverk om vårt lands kyrkliga minnesmärken är i sitt slag ett av de förnämsta i världen. Dess betydelse för vår historiska forskning och även för utlandets har betecknats såsom utomordentlig. Utgivarnas avsikt vid verkets startande var att beträffande kyrkorna och deras ägodelar säkerställa vad vi så länge behövt, nämligen en enhetligt utförd och i enhetliga former utgiven vetenskaplig beskrivning över alla vårt lands kyrkliga konstminnen. Emellertid betonades redan från början, att vid sidan av sin konstvetenskapliga gärning verket även borde fylla den stora uppgiften att berätta varje enskild kyrkas och därigenom också grunddragen av den omgivande bygdens kulturhistoria till gagn för den hembygdsintresserade inom varje ort. Såsom folkbok har Sveriges Kyrkor hittills allt för litet beaktats. Därför önska vi särskilt framhålla de egenskaper hos verket Sveriges Kyrkor, som berättiga oss att rekommendera det såsom källa för hembygdsforskning.

Vår avsikt är även att i möjligaste mån tillmötesgå församlingar, föreningar och enskilda, vilka hysa intresse för det lokalhistoriska innehållet, genom att tillhandahålla både enskilda volymer liksom även hela verket till avsevärt rabatterade priser. Församlingar eller föreningar kunna även, om beställning göres i god tid, till billigt pris erhålla separatträck av en viss kyrkas beskrivning. Prospekt, provtryck och subscriptionsvillkor erhållas efter anmodan hos förlaget, adr. Postfack 644, Stockholm I. Verket finnes till salu och subscription kan tecknas hos alla välsorterade bokhandlare i riket.

Stockholm i maj 1921.

A.-B. SVENSKA
TEKNOLOGFÖRENINGENS FÖRLAG

K Y R K O R
I
B A N K E K I N D S H Ä R A D

Norra delen II

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

utarbetat av

ANDREAS LINDBLOM

Med stöd av

KUNGL. VITT., HIST. OCH ANT. AKADEMIEN

utgivet av

SIGURD CURMAN och JOHNNY ROOSVAL

A.-B. Svenska Teknologföreningens Förlag

STOCKHOLM 1921

FÖRKORTNINGAR ANVÄNDA I DETTA HÄFTE

- A. T. A. = Antikvarisk-topografiska arkivet, omfattande en avbildningssamling och en skriftsamling; förvaras i Statens historiska museum.
- B. St. = Kungl. Byggnadsstyrelsens arkiv, Stockholm.
- BROOCMAN = C. R. Broocman, Beskrifning Öfver the I Öster-Götland Befintelige Städer, Slott, Sokne-Kyrkor etc. (1760).
- DOMKAP. = Linköpings domkapitels arkiv.
- FOTO A. T. A. och FOTO B. St. = i A. T. A. eller B. St. förvarad fotografi, för vilken ingen fotograf finnes angiven.
- HILDEBRAND = B. E. Hildebrand, Rese-Minnen 1828—29. Andra delen. Ms. i A. T. A.
- IHRFORS = E. Ihrfors, Ostrogothia sacra. Ms. i A. T. A.
- INV. 1828 el. 1829 = det i A. T. A. förvarade inventeringsinstrumentet från något av dessa år.
- K. B. = Kungl. Biblioteket.
- MANDELGREN, ATLAS = N. M. Mandelgren, Atlas till Sveriges odlingshistoria. Avd. XI: 1—2 (1883—84).
- MANDELGREN, BESKR. = N. M. Mandelgren, Beskrifning öfver Ritningar, samlade under en Resa inom fäderneslandet. Två vol., omfattande åren 1846—47. Ms. i A. T. A.
- MANDELGREN, SAML. = N. M. Mandelgrens i Lunds universitet förvarade samlingar av teckningar m. m. Ms. = Manuskript.
- R. A. = Riksarkivet.
- RANSAKN. = Ransakningar om Antikiteterna 1667—84. Tom. II. Ms. i K. B.
- RIDDERSTAD, BESKR. = A. Ridderstad, Östergötlands beskrifning (1917—18).
- RIDDERSTAD, LEX. = A. Ridderstad, Historiskt, geografiskt och statistiskt lexikon öfver Östergötland, I—II (1875—77).
- SÄVE = P. A. Säve, Berättelse för 1862. Ms. i A. T. A.
- WIDEGREN = P. D. Widegren, Försök till en ny beskrifning öfver Östergöthland, I—II (1817—29).

FOTOGRAFIERNA FRÅN BANKEKINDS HÄRADS KYRKOR ÄRO, DÄR EJ
ANNORLUNDA ANGIVES, TAGNA AV KYRKOBEKRIVNINGENS FÖRFATTARE.

Fig. 106. Vårdsberg. Kyrkan från sydöst. Foto 1919.
Die Kirche von Südosten. — The church from the south-east.

VÅRDSBERGS KYRKA

ÖSTERGÖTLAND, ÖSTERGÖTLANDS LÄN, BANKEKINDS HÄRAD
LINKÖPINGS STIFT, BANKEKINDS KONTRAKT

TRYCKTA KÄLLOR: BROOCMAN, s. 231—239. — WIDEGREN, s. 561—568. — J. F. ODENCRANTZ, Försök till Beskrifning öfver Vårdsbergs Socken i Östergötland (= Östergötlands läns hushållssällskaps handl., II, 1815). — BRUNIUS, s. 247—251. — MANDELGREN, Atlas, XI: 2, s. 50 och pl. XVI. — H. HILDEBRAND i Sv. fornminnesföreningens tidskrift, VIII (1891—93), s. 259—262. — RIDDERSTAD, Lex., II, s. 376—379. — RIDDERSTAD, Beskr., s. 127—136. — H. F. FRÖLÉN, Nordens befästa rundkyrkor, I—II (1911), passim.

HANDSKRIVNA KÄLLOR OCH AVBILDNINGSSAMLINGAR: K. B.: En teckning föreställande kyrkan på 1680-talet finnes i ms. F. L. 6.¹ — A. T. A.: IHRFORS, s. 236—238; MANDELGREN, Beskr., s. 99—102; C. F. NORDENSKJÖLD, Östergötlands Minnesmärken, 1870—71, s. 84—85; SÄVE, s. 6—8; Inv. 1829 och div. andra papper; 1 uppmättningsritning och 5 teckningar av P. A. F.

¹ Teckningen, som avritats av Mandelgren, ligger till grund för dennes rekonstruktioner i Atlas, XI: 2, pl. XVI. Det är därför orätt att, som H. Hildebrand i Sv. fornminnesföreningens tidskrift, VIII (1891—93), s. 260, avfärda samtliga teckningar från Vårdsberg å denna plansch såsom varande »på fri hand konstruerade».

Sohlman; 1 blad teckningar av N. M. Mandelgren; div. fotografier, däribland två av de 1894 upptäckta, sedan överkalkade målningarna. — B. ST.: 2 blad ritningar av A. Lindgren till ny altarring (1893); div. fotografier, däribland tvenne interiörer före rest. 1894. — DOMKAP.: Acta visitationis, 1653 och 1696, den förstnämnda med inv-förteckn. — MANDELGREN, Saml.: Div. ritningar.

KYRKANS ARKIVALIER. I Landsarkivet, Vadstena: Sockenst.-prot. 1606—83 (K. I: 1), 1693—98 (C. 1), 1698—1767 (C. 2), 1767—70 och 1781—90 (C. 3), 1790—1830 (K. I: 2); kyrkoräkensk. 1601—83 (K. I: 1), 1680—98 (C. 1), 1698—1744 (C. 2), 1711—71 (C. 1), 1744—1874 (C. 3), 1792—95 (L. I: 1), 1802—26 (L. I: 2), 1826—44 (L. I: 3); visitationsprot. 1684 (K. I: 1), 1701—12, 1718 (C. 2); inv-förteckn. 1605, 1613, 1618, 1640 (K. I: 1), 1618, 1656—93 (C. 1), 1782?—1825 (C. 3); uppgifter om kyrkobranden 1654 (K. I: 1); komministern Z. P. Wimmermarks beskr. av kyrkan och dess minnesmärken, 1725, samt om ringmursdelning, 1701 (C. 2). — Födelse- och dopböcker finnas bevarade fr. o. m. 1656? — I kyrkan: Sockenst.-prot. fr. o. m. 1831 (K. I: 3); visitationsprot. fr. o. m. 1855 (N. I: 1).

SOCKEN

Vårdsbergs församling omtalas, såvitt vi veta, första gången 1282.¹ Den var under åren 1555—81 moderförsamling åt Askeby och 1655—1887 prebende under biskopsstolen i Linköping. Fr. o. m. 1919 är Vårdsberg annex till Landeryd, ett beslut, som dock icke träder i kraft förrän vid nuvarande kyrkoherdens i Vårdsberg avgång.

KYRKOÅRD OCH KLOCKSTAPEL

Kyrkan omgives av en kyrkogård (fig. 107), huvudsakligen sträckande sig åt öster och söder. Kyrkogården begränsas av en ringmur av gråsten i kallmur, uppförd i 1800-talets början.

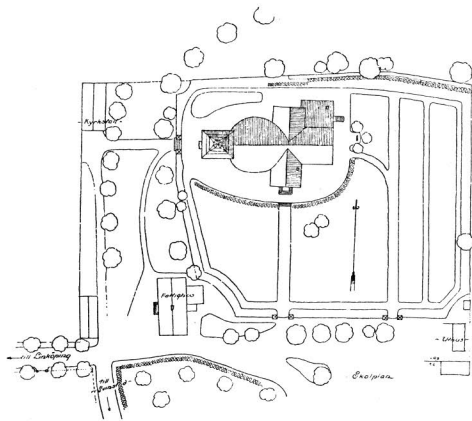

Fig. 107. Vårdsberg. Situationsplan av kyrkan och dess närmaste omgivning. Uppmått av Th. Bergentz 1915.

Situationsplan. — Plan of the church.

Att döma av MANDELGREN, Atlas, skulle kyrkan omgivits dels av en bogårdsmur, dels av en »yttre skansmur», den senare $\frac{1}{8}$ mil »i tvärmått». Skansmuren torde dock vara apokryfisk. Av största intresse är däremot de av Mandelgren återgivna tvenne partierna av bogårdsmuren, visande tillvaron av skottgluggar (fig. 108).

Den gamla, murade ringmuren var, såsom bevarade rester ge vid handen, av gråsten. Den var täckt med bräder; sockenmännens underhållsskyldighet av desamma omtalas 1612. År 1666 uppbröts i kyrkogårdsmuren en stor port »mitt för nyo kyrkiodören» (K. I: 1). Jfr s. 107. Gamla muren fanns kvar i, som det förefaller, orört skick till 1786, då man be-

¹ Diplomatarium suecanum, nr 752.

slutar, att densamma skulle »helt och hållet förnyas» och delvis flyttas. Den nya muren, till vars anläggning mycket sprängningsarbete åtgick (förmodligen mest till den gamlas raserande!), fick en rektangulär sträckning med insvängda hörn enligt tidens smak. På södra längan gjordes tvenne portar. Denna del av muren synes ha utförts 1786—87. 1790 beslutar man fullborda västra längan och där göra en port, likaså den norra, »så långt murens (d. v. s. norra längans av gamla muren) förfall fordrar denna förändring. Den övriga delen (d. v. s. den östra längan av gamla muren och återstående partier av den norra), som ännu är i godt stånd, skulle oakad dess irregularité stå orörd tills vidare».

Det bör sålunda ha varit i den östra eller möjligen i den kvarstående delen av den norra sträckningen som Mandelgren 1846 iakttog skottgluggarna.

Först 1875—76, då en omfattande planering och plantering av kyrkogården ägde rum, synas dessa återstående delar av den gamla ringmuren försvunnit.¹

Utanför den nuvarande ringmurens östra länga, på omkr. 5,5 m:s avstånd från densamma befinna sig ännu 30—50 cm. höga lämningar av den gamla ringmuren. Dess ursprungliga tjocklek kan icke bestämmas. Den har löpt parallellt med nuvarande östra längan, men som sagt, befunnit sig längre åt öster, i själva kanten av den branta sluttningen, en ur fortifikatorisk synpunkt helt naturlig placering.

Å kyrkogårdens västra sida, mitt för tornet, finnes en port (fig. 109) med murade, fyrkantiga stolpar, upptill med en murad, enkelt profilerad avslutning. I porten tvenne stilfulla grindar av smidesjärn. Å murens södra länga tvenne liknande portar, vilkas stolpar ha pyramidformiga avslutningar, täckta med svartmålad plåt. I båda portarna dubbla grindar av smidesjärn. Såsom av ovanstående framgår, utfördes de sistnämnda 1786—87, den förstnämnda 1790.

Då kyrktornet fullbordats, 1754, upphängdes klockorna i detsamma, och trästapeln nedtogs (Broocman). Den var uppförd 1664 (K. I: 1), i stället för en stapel, som nedbrann 1654 (C. 2).

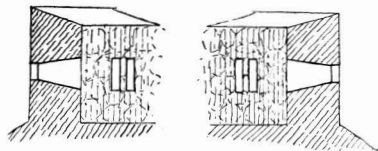

Fig. 108. Vårdsberg. Skottgluggar i den forna kyrkogårdsmuren. Efter MANDELGREN, Atlas.

Schiesslöcher in der alten Kirchhofmauer.
Loop-holes in the old wall of the church-yard.

Fig. 109. Vårdsberg. Port å kyrkogårdens västra sida. Uppmått av O. Lagergren 1915.

Westliche Kirchhofspforte.
Gate on the west-side of the church-yard.

¹ Fig. 107 visar, att det nyklassiska planschemat med insvängda hörn endast tillämpats i NV, SV och SO. I det nordöstra hörnet, tillkommet 1875—76, har insvängningen utelämnats.

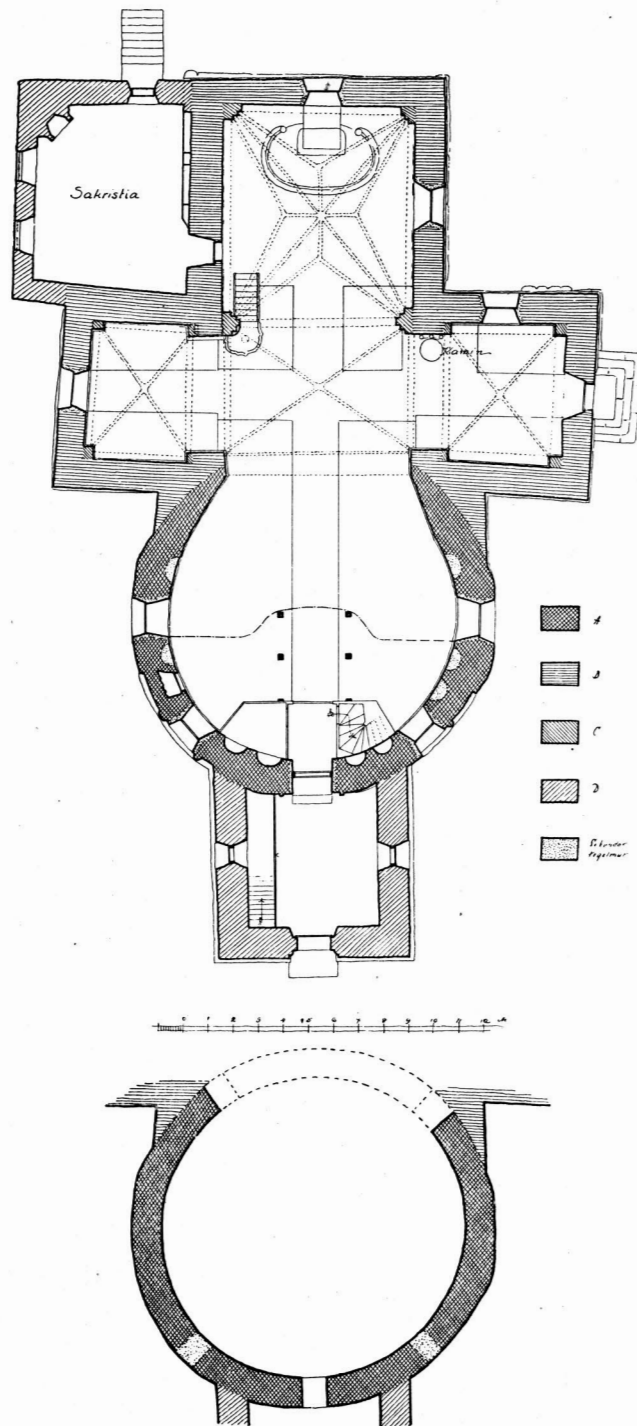

Fig. 110. Vårdsberg. Överst: Grundplan. Uppmått av O. Lagergren 1915. A betecknar murverk, tillhörande den äldsta kyrkan, B d:o från 1200-talet, C d:o från 1400-talet, D d:o från 1753—54. — Nederst: Plan av rundkyrkan i höjd med takkanten. Uppmått 1915 och 1919. Streckningen betecknar bortbrutet murverk.

Oben: Grundriss. A Mauerwerk der ältesten Kirche, B aus dem 13. Jht., C aus dem 15. Jht., D aus den Jahren 1753—54. Unten: Grundriss der Rundkirche in gleicher Höhe mit der Dachkante. Die gestrichelten Teile bezeichnen weggebrochenes Mauerwerk.

At the top: Plan. A walls of the oldest church, B from the 13th century, C from the 15th century, D from 1753—54. At the bottom: Plan of the round-church level with the edge of the roof. The streaked parts represent the walls broken away.

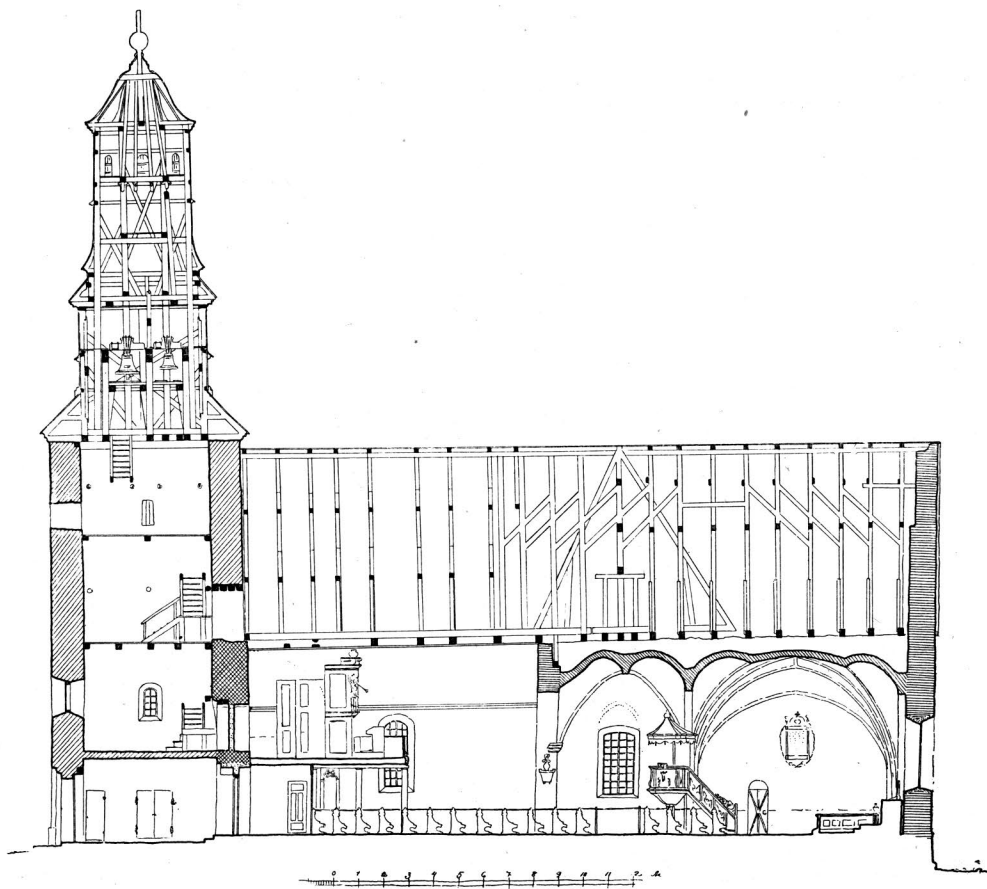

Fig. 111. Vårdsberg. Sektion mot norr. Uppmätt av O. Lagergren 1915.
Schnitt gegen Norden. — Section towards the north.

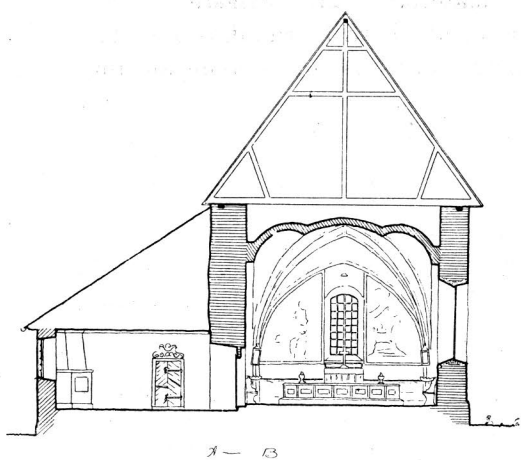

Fig. 112. Vårdsberg. Sektion av kor och sakristia mot öster. Uppmätt av O. Lagergren 1915.
Schnitt des Chors und der Sakristei gegen Osten.
Section of the choir and the sacristy towards the east.

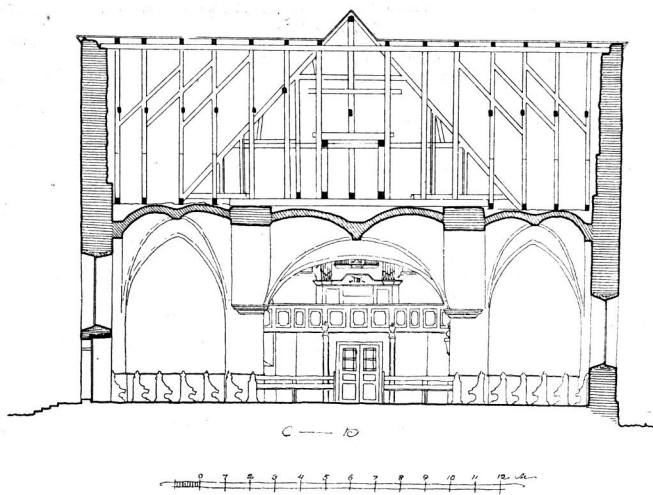

Fig. 113. Vårdsberg. Sektion av tvärskeppet mot väster. Uppmätt av O. Lagergren 1915.
Schnitt des Querschiffes gegen Westen.
Section of the transept towards the west.

HUVUDE-
LAR

MATERIAL

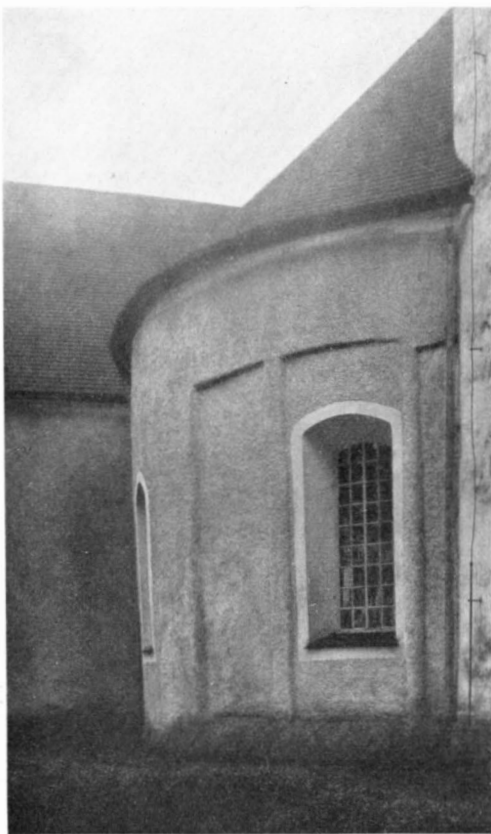

Fig. 114. Vårdsberg. Rundkyrkans norra sida.
Foto 1919.

Die Rundkirche von Norden.
The round church from the north.

KYRKBYGGNADEN

Kyrkan består, från väster räknat, av ett fyrkantigt torn, byggt på västra sidan av rundkyrkans ännu bevarade yttermur. I öster ansluter sig till densamma en korsformig anläggning. I vinkeln mellan norra korsarmen och koret befinner sig sakristian. Tornets bottenvåning inrymmer vapenhuset. Jfr fig. 110.

Gråsten, naturlig eller kluven, förekommer tillsammans med kalksten i kyrkans samtliga delar. Kalksten kan sägas vara det huvudsakliga materialet. Den norra korsarmens gavelröste är dock uteslutande av gråsten. 100—120 cm. nedanför rundhusets överkant slutar gråstenen och ersättes med uteslutande kalkstenskvadrer, fint huggna, av i medeltal 15 cm:s höjd, liggande i jämna skift. Säkerligen täckes rundkyrkans yttersida av ett kalkstenslager (jfr yttrandet från 1843, s. 105 nedan), i varje fall var dess ursprungliga dekoration (s. 105) utförd i detta material. Till avlastningsbågar, poster o. d. i såväl rundhus som korskyrka har kalksten uteslutande använts.¹ Tegel förekommer h. o. v. i sakristian

och tornet samt sekundärt i de äldre byggnadsdelarna, t. ex. som material för valven.

SOCKEL

Rundkyrkan och sakristian sakna sockel. Korskyrkan har en enkel, skråkantad sådan av kalksten, tornet en enkel, skråkantad, helt rappad sockel.

YTTERMUR-
RARNAS BE-
HANDLING

Rundkyrkan har ursprungligen varit oputsad. Detta framgår otvetydigt av ett i dess sydöstra del, i vinkeln mellan södra korsarmen och rundkyrkan bevarat parti av den sistnämndas yttermur, iakttagbart från vinden.

¹ En tradition, som fortlevat sedan 1600-talet, vet att berätta, att Vårdsbergs kyrka skulle uppförts av sten, som blivit över vid Linköpings domkyrka. Jfr FRÖLÉN, a. a., I, s. 48. Angående det samband i byggnadshistoriskt hänseende, som verkligen finnes mellan dessa båda byggnadsverk, se nedan, s. 116 f.

År 1843 beslöt man spritrappa kyrkan. Då omtalas »sjelfva Murarne, bestående af Tälgesten, hvilka till det yttre äro mycket sönderwittrade och äfven här och där spruckna». Arbetet uppsköts till 1845: »Hela kyrkan reveteras utvändigt och kalkrappas, och hvartill ansågs åtgå Ett hundra T^{ner} Gråkalk och 5 T^{ner} hvitkalk till affärgning» (K. I: 2).

Det är mer än sannolikt, att kyrkan intill denna tid — möjligen med undantag för torn och sakristia — stått oputsad. Från sakristievinden kan utseendet av korets ursprungliga, oputsade yttervägg tydligt iakttagas.

Med undantag av tornet, som är slätstruket, är kyrkan spritrappad. Å rundkyrkans nordvästra och sydvästra sidor finnas i muren resp. tre och två rektangulära nischer (djup 20 cm.), troligen lämningar efter en indelning av ytan medels omväxlande lisener och halvkolonner, vilken indelning sträckt sig runt kyrkan.¹ Inv. 1829 omtalar, att rundkyrkan var utsirad med »Colonner och åtskilliga Basreliefs, föreställande wapen, eller hufvuden efter märkvärdiga Personer och djur, af hvilka ännu äro i behåll å Södra runden. Två mennisko- och ett kreaturs-hufvuden, samt å Norra Fyra menniskohufvuden uti den massiva Tellgstenen uthuggna». Z. P. Wimmermarek, komminister i Vårdsberg 1711—28, omtalar i sina anteckningar om kyrkan från år 1725 (C. 2): »Figurer och bilder uppå rundelen af åthskillig skapnat, liknandes mäst gamla herre wapn». Platsen för dessa skulpturer angives av Wimmermarek närmare såsom varande »i stenvägg rundt opp omkring rundelen».

Det vore frestande att med ledning härav i fantasien rekonstruera en rundbågsgešims, buren av rikt ornerade konsoler, upptagande murpartiet mellan takanten och nischerna.

¹ Bevarade äro: en lisen och en halvkolonn på den nordvästra, en halvkolonn på den sydvästra sidan av rundkyrkan. — Frölén talar (a. a., s. 71) om »lisener och bågar». Någon bestämd hemul för antagandet av en ursprunglig bågfris synes dock icke förefinnas, även om det är sannolikt att en sådan förekommit.

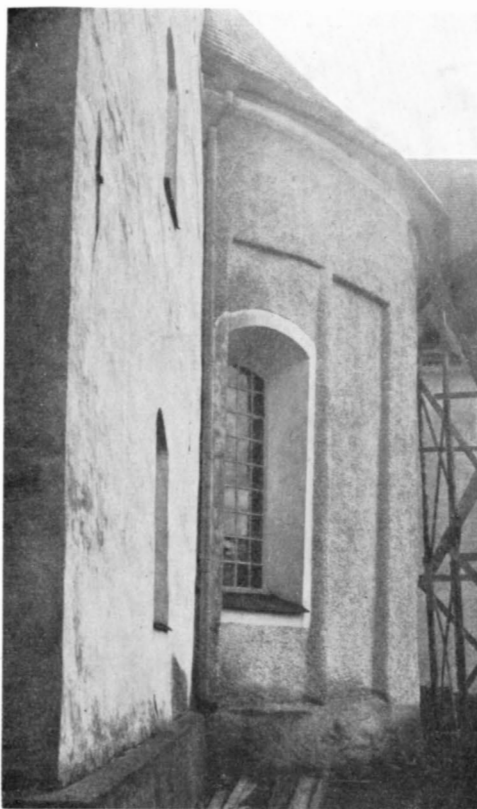

Fig. 115. Vårdsberg. Rundkyrkans södra sida.
Foto 1919.

Die Rundkirche von Süden.
The round-church from the south.

INNERVÄG-
GARNAS BE-
HANDLING

YTERTAK

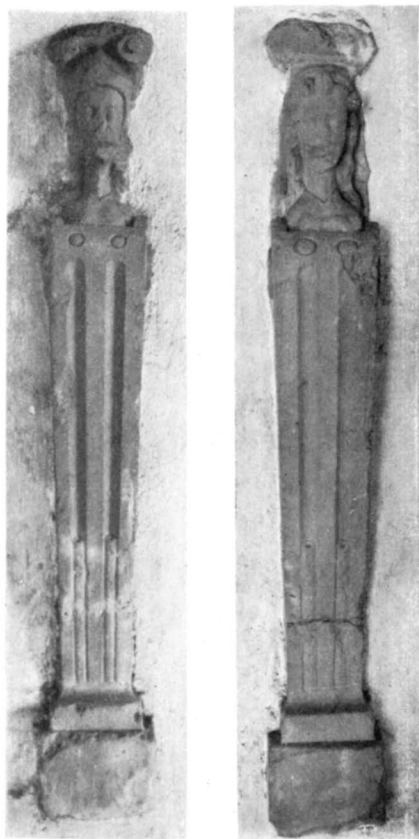

Fig. 116. Vårdsberg. Hermer från den forna väst-portalen. 1662. Foto 1919.

Hermen aus dem alten Westportal.
Hermæ from the old western porch.

vit, med svarta luckor för de åtta stickbågiga öppningarna. Lanterninen, som täckes med ett karnisformigt profilerat, kopparbeklätt tak, å vilket gyllene kula och kors³,

Att det var vid den ovan omtalade rappingen av kyrkan år 1845, som dessa skulpturer försvunno, bestyrkes av Mandelgren (Beskr.). När denne 1846 besöker kyrkan, antecknar han, att densamma året förut reparats, varvid sockenborna »jemnat allt som för deras ögon syntes vara ojemt, så att något spår till det omtalade ornamentet¹ ej mera var synligt». Måhända finnes dock allttjämt något bevarat under det tjocka putslagret?

Hur kyrkans innerväggar ursprungligen varit behandlade, kan icke avgöras. Nu äro de överallt — även i tornet — slätputsade. Rundkyrkans murar äro slätputsade jämväl ovanför valvet, upp till murkanten.

Angående kalkmålningar, jfr s. 111.

Rundkyrkan och den östra korsarmen ligga nu under ett gemensamt, över de rundade delarna utbuktat sadeltak, från vilket de övriga korsarmarnas sadeltak utgå. Sakristian har snedtak med fall åt norr. Samtliga äro täckta med spån, utom sakristians, som har tegel.² Takstolarna över korskyrkan torde ha tillkommit efter branden 1654 (jfr s. 117), över rundkyrkan vid ombyggnaden 1753.

Tornmuren avslutas med en huv, nedtill bestående av en fyrkantig, vitmålad träbyggnad med åtta fyrkantiga ljudgluggar, täckta av svarta luckor, däröver en åttkantig lanternin,

¹ Vad härmed åsyftas, förstås av föregående: »Lector Wallman berättade mig att öfver fönsterna närmast taket, fans för några år sedan ett Ornament, som han afritat och lofvade att till Witterhets Historie och Antiquitets-Academien det insända . . . » Det något oegentliga uttrycket »ornament» behövde ej tillmätas någon större betydelse, aldenstund Mandelgren själv aldrig sett skulpturerna och tydligen ej hade någon klar uppfattning av vad de föreställde. — Någon teckning av Wallman finnes ej i A. T. A.

² 1858 beslutas, att sakristians spånbeklädnad skall ersättas med tegel. Beslutet ryggas s. å., men synes senare ha gått i verkställighet.

³ 1803 nedtogs den »höga spetsen» på tornet och uppsattes en glob med ett kors (K. I: 2). Dessförinnan fanns en »spira med hana och klot». Jfr s. 118, not 1.

är å sin nedre del spåntäckt. Den övergår under insvängning av sidorna från ått- till fyrkantig form. Med den nedre fyrkanten förenas lanterninen genom ett spåntäckt snedtak; fyrkanten med tornmuren likaledes genom ett dylikt.

RUNDKYRKAN

Yttermurarna till densamma (fig. 114 och 115) finnas ännu bevarade. Dock ha i öster insidorna avfasats, för att öppningen mot korskyrkan skulle bliva större (jfr fig. 110). Säkerligen skedde detta 1753, i samband med rundhusvalvets rivande.

Rundkyrkan upplyses nu av fyra stora, stickbågiga fönster med träramar. De fingo alla sin nuvarande form 1845. Detta år beslutas: »Fönsteröppningarna, utom det vid Altaret och öfver Södra Kyrkodörren, nedhuggas omkring $2\frac{1}{2}$ quarter, samt göras nya så till bågar som glas, och förses med träspreusar i stället för af Bly. De 2^{ne} fönster-öppningarne nederst i kyrkan på ömse sidor om Tornet, nedhuggas och göras till längden lika med de öfriga» (K. I: 2).

Kyrkans ursprungliga ingång befann sig i söder, där det 1753 rivna vapenhuset var beläget. Jfr fig. 123. Västportalen upptogs 1662. Detta år lät nämligen biskop Enander¹ »uptaga den västra kyrkodören, och lätt giöra henne aff nyo» (K. I: 1). Tvenne stilfulla hermer (fig. 116) av kalksten, rester efter portalomfattningen, kvarsitta ännu i yttermuren, på sidorna om den stickbågiga dörröppningen, omkr. 50 cm. över golvet. Den ena hermen visar en krigare med hjälm, den andra en kvinna med bart hår. Båda uppbära volutkapitäl och övergå nedåt i fyrkantiga, refflade partier, som avslutas med postamentplattor. Båda hermerna äro ganska skadade. De äro målade med oljefärg i grått. Hermernas h. 130 cm. I portalen är en dörr av nyare dato. Innanför densamma (åt kyrkan till) en vindfångsanordning från 1894.

Golvet i hela kyrkan består av kalkstensplattor, utom under bänkarna och innanför altarringen, där det är av trä.

Rundkyrkans innerväggar ha varit dekorerade med en rad av nischer, upptill halvsfäriskt avslutade. Endast fyra äro bevarade, två på vardera sidan om västra

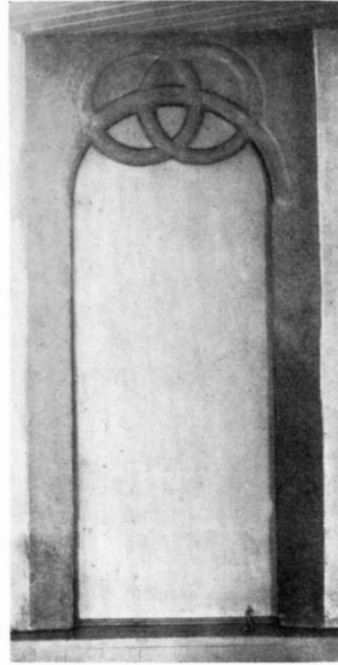

Fig. 117. Vårdsberg. Portal i rundkyrkans norra innervägg. Foto 1919.

Portal der nördlichen Innenwand der Rundkirche.
Porch in the northern inner wall of the round-church.

FÖNSTER

INGÅNG

GOLV

INNERVÄGGAR
OCH TAK

¹ SAMUEL NIC. ENANDER (f. 1607, d. 1670), biskop i Linköping 1655—70.

Fig. 118. Vårdsberg. Interiör mot nordost. Jfr fig. 124. Foto 1919.

Interieur gegen Nordosten. — Interior towards the north-east.

öppningen befinner sig en murad karm. En lucka har funnits, som ledat utåt. Gluggens dimensioner äro på denna sida 180×94 cm. Insidan av densamma, synlig från läktaren, visar en stickbågig öppning, med mot murlivet vinkekräta smygar. Höjden är här 175, bredden 72 cm.

Rundkyrkan täckes sedan 1753 av ett brädtak i form av ett tillplattat tunnvalv. 1894 bekläddes detta med en panel av vitmålade, pärlspåntade bräder.

Till kyrkans övre våning leder en trappa i norra muren, vars ingångsöppning anträffades 1894. Den befinner sig omkr. en meter ovan golvet och infattas av en ovanligt stilfull, rundbågig portal (fig. 117) med poster och tympanon av finhuggen kalksten. Det sistnämnda, utgörande ett enda kalkstensblock, visar en dekoration av tvenne varandra skärande cirklar, ovanför portalens rundbåge utförda i hög relief, nedanför i friskulptur. Själva portalens rundbåge kantas av en rundstav. Portalen har varit stängd med en dörr, vars ursprungliga hakar kvarsitta uti inmurade ekstockar (till vänster). Dörren har ledat inåt. Den nuvarande dörren har tillkommit 1894. Portalens höjd är 170, dess bredd 62 cm. (upptill) och 65 (nedtill).

Trappan till övre våningen finnes ännu bevarad, ehuru oanvändbar på grund av fyllning. Den går inuti muren från väster till öster. Trappan täckes av på tvären lagda, grova ekstockar.

Den har ovan valvet mynnat ut ungefär mitt på norra väggen, med en rundbågig öppning (h. omkr. 115, b. 120 cm.), vars överkant befinner sig 85 cm. nedanför yttermurens. Dennas insida är från överkanten och nedåt, till 150 cm:s djup, finputsad. Mellan nederkanten av det putsade fältet och det nuvarande trävalvets anfang, som befinner sig 50 cm. djupare ned, är innermuren skrovlig och

ingången. Av dessa äro de tvenne södra otillgängliga på grund av en 1894 tillkommen panel. De båda norra nischerna befinna sig 70 cm. över det nuvarande golvet och 46 cm. från varandra. Dimensioner (i medeltal): h. 145, b. 100, dj. 45 cm. Ytterligare några nischer igenmurades 1894. Angående denna nisch-anordning, se vidare s. 113.

I rundkyrkans mur finnes rakt i väster, upptill, en nu igenmurad, möjligen ursprunglig öppning. Dess yttre, åt tornet vända sida, som upptill begränsas av en ekplanka, har mot murlivet vinkekräta smygar. I

trasig. Det är tydligt, att här ett med själva kyrkan samtidigt murverk funnits. Sannolikt har detta utgjorts av en murad fyllning i vinkeln mellan det ursprungliga tunnvalvet (jfr s. 113) och övre våningens golv, vilket bör ha befunnit sig i höjd med nederkanten av det putsade väggpartiet.

I övermuren ha, på ungefär lika avstånd från varandra, funnits fyra gluggar med mot murlivet rätvinkliga smygar och rak underkant. Posterna gå ända upp till murkanten. Gluggarnas höjd växlar från 70 till 100 cm., deras bredd är i de två västligaste — nu igenmurade — resp. 70 och 85 cm. I de två östligaste finnas blott de västra posterna kvar, alldenstund rundkyrkans övermur härifrån och österut 1753 blivit bortbruten. Jfr fig. 110, där det bortbrutna partiet är markerat med streckning.

Yttermurarnas överkant är alldeles jämn.

Fig. 119. Vårdsberg. Interiör mot väster. Jfr fig. 125. Foto 1919.

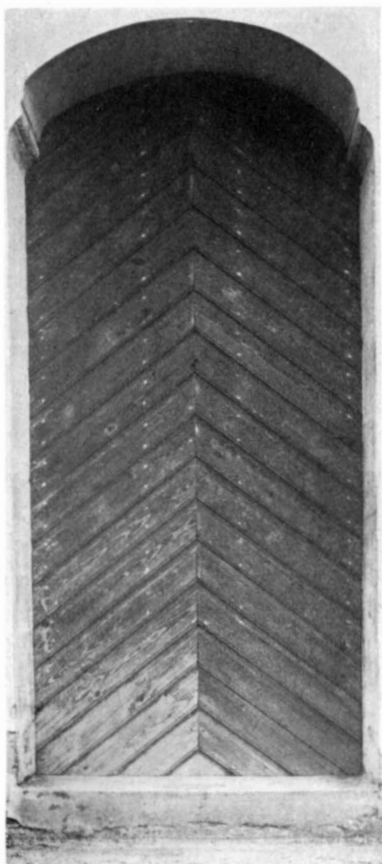
Interieur gegen Westen. — Interior towards the west.

KORSKYRKAN

Korskyrkans samtliga fönster äro stora, stickbågiga. De ursprungliga, spetsbågiga fönstrens utseende framgår av i norra korsarmens nordmur och i den södras östmur synliga avlastningsbågar, befintliga strax ovanför de nuvarande fönstren (fig. 111). De ursprungliga fönsten voro omkr. 100 cm. breda. Flertalet av de nuvarande fingo sin form 1845. Jfr s. 107.

I södra korsarmens södra mur finnes en ursprunglig portal med en rätvinklig yttre och en starkt skrånande inre smyg. Tympanon och poster äro av kalksten, det förstnämnda i ett stycke. Dess rundade, något tryckta båge har vid anfangen en enkel profilerings (fig. 120). Å tympanon finnes spår av röd bemålning, troligen ursprunglig. Dörren är sannolikt från 1753—54.

Portalen har haft en omfattning, bestående av tvenne kolonnetter(?) med postament och kapital, uppbärande en arkivolt(?). Det hela har ett gavelformat krön. Jfr fig. 123. År 1845 beslutas: »De 2^{ne} sönderwittrade Pelarne omkring södra kyrkodörren borthuggas samt även 2^{ne} hörn dersammastädes, hvilka senare med annan tjenlig sten åter insättas» (K. I: 2).

INNERVÄG-
GAR OCH
VALV

Fig. 120. Vårdsberg. Kyrkans södra portal. Foto 1916.

Das südliche Portal der Kreuzkirche.
The south porch of the cruciform church.

Portalen mellan koret och sakristian är rundbågig, med ett halvcirkelformat, odecorerat tympanon (fig. 121). Åt söder äro posterna raka. Åt norr en rundbågig, starkt skränande smyg. Allt av kalksten.

Dörren består av nitade järnplåtar, sammanhållna med järnribbor, å vilka rosettformade nit-huvuden. Enkel dörr-ring. Låset nytt. Angående dörren, jfr vidare s. 107, not 2.

Korskyrkan öppnar sig mot rundkyrkan med en väldig rundbåge. Då densamma svårligen kan tänkas ha upptagits, så länge rundkyrkans ringformiga tunnvalv existerade, bör den alltså tillkommit 1753.¹ Kapitällisternas utseende bestyrker detta, såsom strax skall visas.

Med korsarmarna förenas mittkvadraten genom kraftiga, rundbågiga öppningar. Bågarna, som vila på pilastrar, utgå från rikt utformade kapitällister (fig. 122). De bestå nedifrån räknat av liten vulst—fas—vargtandssnitt—stor vulst—hålhäl—stor vulst—tunn platt. På ett av kapitälerna saknas vargtandssnittet. Pilastrarna ha en enkel, skråkantad sockel (synlig endast på den sydöstra pilastern). Allt av kalksten.

Å sidoposterna till bågöppningen mellan kors- och rundkyrkorna fortsätter kapitällisten ett stycke, varefter den tvärt avbrytes — ett starkt stöd för antagandet, att bågöppningens förstörande ägt rum relativt sent.

Korsarmarna täckas av kryssvalv av tegel med sköldbågar och ribbor, vilande på ensprångiga pilastrar. Mittkvadraten har kryssvalv, vars sköldbågar och ribbor i väster vila på den nyss beskrivna kapitällisten, i öster på en tvåsprångig pilaster, som åt koret till är tresprångig för att kunna upptaga stjärnvalvets ribbor. Längst i öster tresprångiga hörnpilastrar.

Valvriibborna ha halv spetsoval genomskärning. Slutstenarna äro av obestämbär form. Valven äro i sin helhet ganska råa.

Valvriibborna målades gråa 1894. Samtidigt tillkom även den smaklösa dekoreringen med bibelspråk i valvkapporna.

¹ Jfr Broocmans beskrivning av restaureringen: »Pelare och Hvalfbågar åt Kyrkan befastade».

Runt kyrkans innerväggar löper en träpanel av samma höjd som bänkarna. Materialet till den samma tycks delvis vara hämtat från de gamla bänkarna.

Huruvida kyrkan haft medeltida vägg- och valvmålningar kan icke avgöras. 1616 försågs emellertid kyrkan med målningar (C. 1). 1755 beslöt man vitlimma kyrkan invändigt överallt, utom i koret, »hvars gamla målning får förblifva till åminnelse» (C. 2). 1795 omtalas, att »uti taket i Choret är en g¹ Målning föreställande Patriarkerna hvilken kan anses såsom ett Minnets märke af gamla tidens målningssätt» (C. 3). Även kormålningarna ha emellertid blivit överkalkade. År 1894 blottades dessa partiellt å korets norra och å södra korsarmens södra mur.

Å det senare stället syntes Kristi dop (landskap med Kristus stående i vattnet; därbredvid Johannes), å det förra en skäggig man och en äldre kvinna, förnämligt klädda, stående vid sidan av varandra. Stil och dräkter passa fullkomligt in på årtalet 1616. Målningarna, som voro av ganska god kvalitet, överkalkades åter.

Korskyrkans gavelrösten ha å insidan indragningar i och för murbesparing. Å det norra röstet finnas tvenne, å vardera av de östra och södra en sådan.

Kyrkan i sin helhet uppvärms med en värmugn av järn, stående i bågöppningen till södra korsarmen, invid dess östra sida.

Tornet murades från grunden åren 1753—54 invid rundkyrkan, vars mur ingår i detsamma.

Tornet har kvadratisk grundplan. I väster en stickbågig portal med enkel profilering (språng, i vilket en rundstav). I portalen en troligen ursprunglig dörr. Över portalen i yttermuren en kalkstensplatta med inskr.: I · N · I · C · THETTA STEN: OCH KLOCKE: TORN BYGDES MED KYRKIONS OCH SOKNENS BEKOSTNAD, ÅR 1753 OCH 1754, VNDER K. ADOLPH FRIDRIKS REGERING WARANDE TÅ. KYRKIOHERDE DOCT. ANDR. OL. RHYZELIUS¹, EPISCOP. LINC. KYRKIONS FÖRSTÅND. DA-

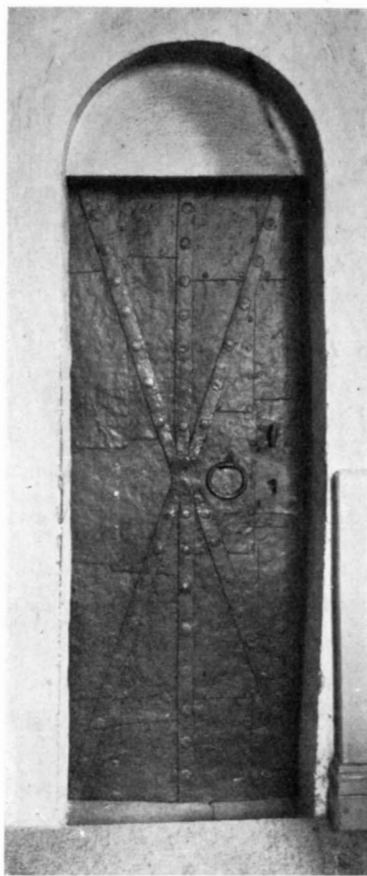

Fig. 121. Vårdsberg. Portal mellan kor och sakristia. Foto 1919.
Portal zwischen Chor und Sakristei.
Porch between the choir and the sacristy.

UPPVÄRM-
NING

TORNET

¹ ANDREAS OLAVI RHYZELIUS, f. 1677, d. 1761. Biskop i Linköping 1743—61.

SAKRISTIAN

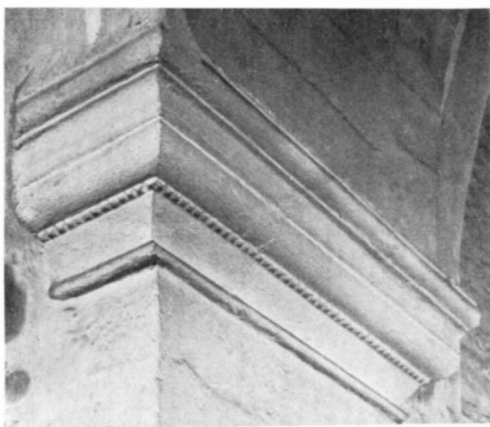

Fig. 122. Vårdsberg. Kapitäl i korsmittens nordvästra hörn. Foto 1916.

Kapitäl in der nordwestlichen Ecke der Kreuz-Mitte.
Capital in the north-western corner of the cross-centre.

NIEL PALMGREN. KRONONS FOGDE. OCH
CAPELLAN JOHAN LINDSTEDT. GUDI ALL
ÄRA.

Tornets fönster äro stickbågiga. Ett befinner sig i västra, två i vardera av norra och södra murarna. En smal glugg finnes längst upp å norra, västra och södra sidorna.

Sakristian uppfördes samtidigt med tornet 1753—54. Den har tvenne stickbågiga fönster i norr samt en stickbågig portal i öster med en inre och en yttre dörr, säkerligen ursprungliga. Sakristian täckes av ett plant, vitmålat brädtak. I densamma en öppen spisel.

BYGGNADSHISTORIA

Vårdsbergs kyrka intar genom sin arkitektur en särställning. Blott en rundkyrka, och en sådan av vida enklare beskaffenhet — Tjärstads — har utom Vårdsbergs funnits i Östergötland. Båda kyrkorna ha fått sin form huvudsakligen av fortifikatoriska skäl. Vårdsbergs kyrkas läge omedelbart invid den stora vägen från Linköping österut, på en kulle, vilken nästan överallt sluttar brant ned mot en slätt, som i norr övergår i en sumpmark med en slingrande å — ett förträffligt fronthinder — var säkerligen omsorgsfullt beräknat för detta ändamål. Att ringmuren, som befunnit sig i ytterkanten av kullens krön, varit späckad med skottgluggar, veta vi genom Mandelgren. Jfr s. 100.

Den äldsta anläggningen i Vårdsberg bestod endast av rundkyrkan med dess halvrunda kor. Lämningar av det sistnämndas grundmurar anträffades 1894.¹ Om rundkyrkans yttre utseende veta vi en hel del. Jfr s. 105. Att även koret varit på liknande sätt utsmyckat, är i och för sig självt antagligt. Nu finnas emellertid i korskyrkans murverk stycken av halvkolonner inmurade (synliga från vinden), som i formen nära överensstämma med dem å långhusets yttersida.² Det är därför mer än sannolikt, att de förstnämnda dekorerat det vid korskyrkans byggande rivna koret.

¹ FRÖLÉN, a. a., s. 66.

² De senares diameter är 23 cm. (inklusive det tjocka puts slagret), de inmurade styckenas 18 cm. Å vinden synas även inmurade delar av portal- eller fönsterposter.

I rundkyrkans mitt stod en ringformigt ordnad grupp av sex fyrkantiga pelare eller, om man så vill, en väldig mureylinder — omkr. 5 m. i diam. — genombruten av sex öppningar. Grundvalarna till dessa undersöktes av Frölén 1894. Mittpelarna uppburo ursprungligen ett ringformigt tunnvalv av kalksten, vars anfang ännu 1894 kunde iakttagas i form av »klumpiga konsållika utsvällningar vid taklisten» (brev i A. T. A.).¹ Enligt Fröléns åsikt skulle valvets hjässlinje befunnit sig omkr. 550 cm. ovanför kyrkans golv. Då vi förut (s. 108) konstaterat, att andra våningens golv legat 150 cm. nedanför murkanten, så skulle, om Fröléns beräkning är riktig, tunnvalvets tjocklek varit omkr. 60 cm., vilket för ett kraftigt kalkstensvalv icke är något orimligt.

Endast fyra av innerväggens nischer finnas ännu bevarade i orört skick. De övriga igenmurades 1894. Såväl Mandelgrens som Sohlmans teckningar (MANDELGREN, Saml. och A. T. A.) visa, att de sistnämnda varit fem till antalet. Antager man därjämte, att en nisch funnits å platsen för varje nuvarande fönster, en rakt i väster² samt en å vardera sidan av de längst i öster avfasade murarna, så blir sammanlagda antalet av de ursprungliga nischerna 15 (fig. 110 och 148).

Angående fönstrens ursprungliga utseende ha vi följande uppgifter att räkna med. 1698 beslöts, »att Gluggarna på västra körekogafflen skola igen sättas med fönster». 1718 beslöt man hugga upp »den *trinda*³ gluggen neder i Kyrckian norr om västra Kyrkiodören» (C. 2). Inv. 1829 omtalar »de offantligt tjocka Tellgstens murarna och de deruti gjorda *små runda hälen*³, af hvilka ett ännu är behållit, ehuru nu, till förekommande af luftens inverkan i Kyrkan genom dess öppning, med en i midten anbragt tunn mur igenmurad».

Av detta framgår, att rundkyrkan haft ett antal runda gluggar, som fått tjäna som fönster. De ha sannolikt befunnit sig strax ovanför nisch-kransen. De böra icke förväxlas med vindsvåningens skottgluggar (jfr s. 109), ehuru de säkerligen också understundom fått tjäna samma ändamål.

Den västra portalen fanns icke före 1662 (jfr s. 107). Huvudingången synes före denna tid varit i söder. Där låg nämligen, som den fig. 123 återgivna teckningen⁴ utvisar, ett vapenhus, välvt 1602 (C. 2). Med största sannolikhet var portalen mellan detta och rundkyrkan den sistnämndas ursprungliga huvudingång.⁵

¹ Ovanstående uppfattning av interiörens ursprungliga utseende står i god samklang med Broocmans uttryck »thet starcka stenhwalvet och the sex therunder satta ofanteligen tjäcke stenpelarne».

² Västportalen är ju senare.

³ Kurs. av A. Lindblom.

⁴ Denna teckning är av samma hand (Helgonius') som den i detta band, fig. 78 a avbildade från Svinstad. Jfr noten å s. 77.

⁵ Frölén anser, att den ursprungliga portalen legat i väster. Detta strider dock mot det ovan, s. 107, citerade yttrandet i K. I: 1. F. ö. är platsen i söder, historiskt sett, den mest naturliga. Frölén (a. a., I, s. 3) påpekar själv, att portalplaceringen i söder är »ett genomgående drag hos den nordiska rundkyrkan».

Över kyrkans mitt, vilande på murcylindern, reste sig före 1753 ett åttkantigt, murat torn i höjden.¹ Dess utseende framgår av fig. 123. Enligt Broocman hade det »defensions-hål åfwantil». Teckningen visar också tillvaron av talrika gluggar. Om tornet under medeltiden haft en spetsig, spånad spira som på 1600-talet, veta vi ej.

Frölén antager, att själva rundkyrkan varit avsevärt högre och, utom botten- och vindsvåningarna, haft ytterligare en våning med skottgluggar. Han stöder sin uppfattning på Prytz' och Wimmermarcks yttranden. I visitationsprotokollet 1653 (Domkap.) har nämligen biskop Andreas Prytz (jfr s. 135) låtit anteckna: »Kyrckiann är enn korsskyrckia, bygd mest af Tälgiesteen, och är wästra Gafwelen en stäteligh stoor Rundeel, såsom uppå itt Slott, medh Skyttegluggar alt rundt uppe omkring».² Och Wimmermarck framhåller 1725, att kyrkan varit ett vårdtorn på grund av bl. a. dess »ännu synliga stycke-gluggar» (C. 2). Wimmermarcks yttrande är emellertid av mindre betydelse, då det jämväl kan tolkas som syftande på de ovan beskrivna rundfönstren.

Den klara formuleringen hos Prytz är däremot svårare att komma ifrån. Likaså den beskrivning, som Rhyzelius — vilken ju själv innehade socknen som prebende — lämnar i *Sviogothia munita* (1744): »Kyrkions structur, som till wästra delen är ottakantig med starka pelare in vti och med defensions-hohl ofwan öfwer hwalfwet».²

Emellertid kan man, utan att behöva tillgripa några våldsamma rekonstruktioner, finna förklaringen på dessa ord i den bevarade byggnaden. Som å s. 109 visats, finnas tydliga spår av fyra gluggar upptill i yttermuren. Ytterligare en glugg har kunnat befinna sig i väster, ehuru tunnvalvets höjd här omöjliggör undersökningen. Tänkbart är även, att gluggar funnits i norr och söder, fastän murens utseende icke med bestämdhet ger något sådant vid handen.³ Med största sannolikhet är det just denna övre krans av skyttegluggar, som Prytz och Rhyzelius åsyftat.

Att rundkyrkans murar kunna ha varit *något* högre än f. n., är tänkbart, ehuru överkantens regelbundenhet synes motsäga ett dylikt antagande.

Något bestämt skäl för tillvaron av en tredje våning har sålunda hittills näppe-ligen kunnat uppbringas. Helgonius' teckning (fig. 123) talar bestämt emot ett sådant antagande. Att döma av densamma kan rundkyrkans takkant svårligen ha befunnit sig nämnvärt högre än korskyrkans.⁴

¹ Jfr BROOCMAN: »thet ottakantiga Sten-tornet, som theröfwer stod öfwerst på taket» och Inv. 1829: »åttakantiga stentornet, som stod uppå den runda kyrkans hvalf».

² Kurs. av A. Lindblom.

³ Det bör nämligen ihågkommas, att imurning med kalksten i kalkstensmur stundom kan vara mycket svår att upptäcka. Frölén har sålunda endast iakttagit tvenne av de fyra vindsgluggarna. Hans höjdbestämmning för den ena av dessa — 2 m. — synes ej vara riktig.

⁴ Av ovanstående framgår, att förf. för sin del icke kan godtaga Fröléns (a. a., I, s. 89) återgivna rekonstruktion av rundkyrkan.

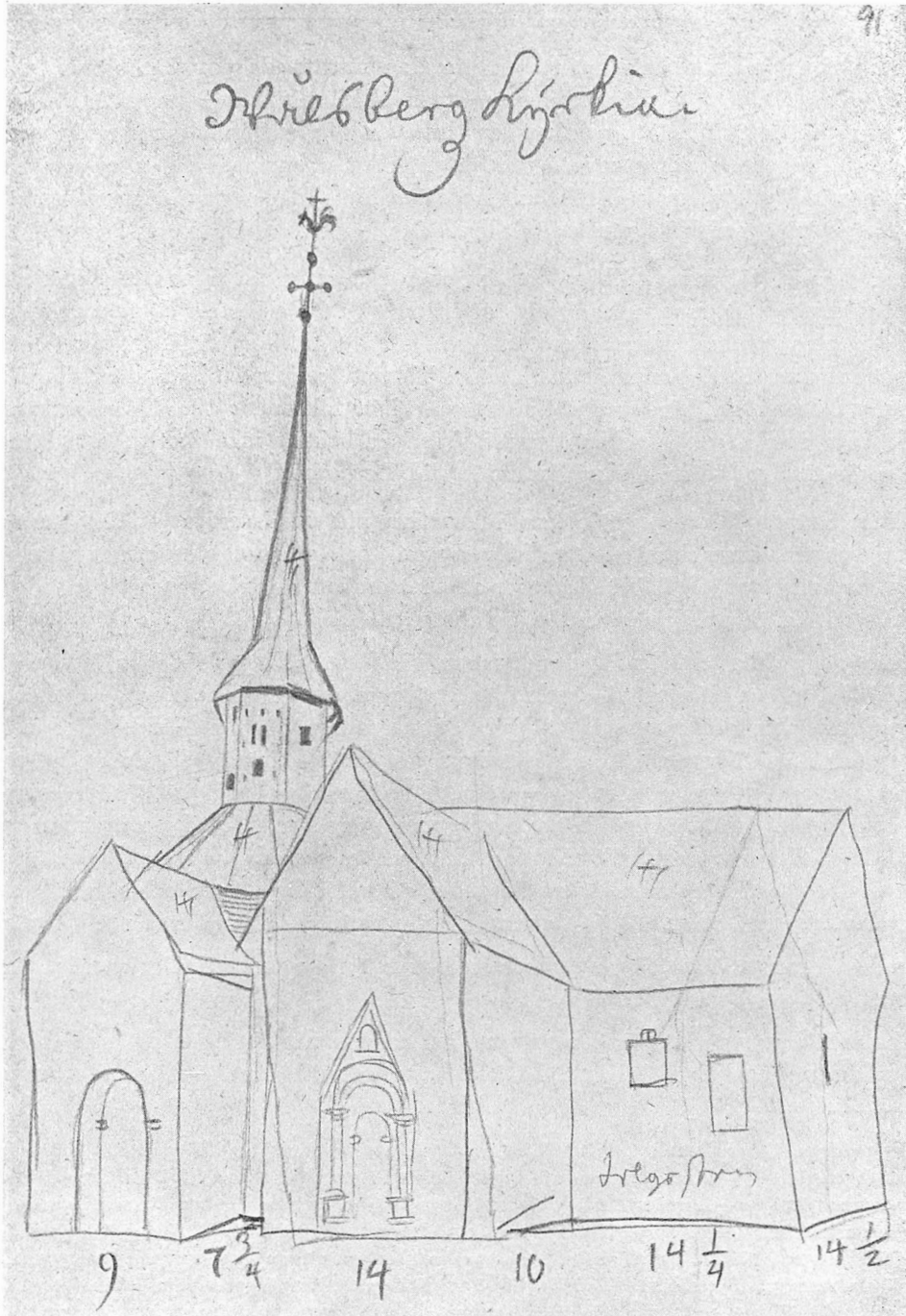

Fig. 123. Värdsberg. Kyrkans utseende på 1680-talet.

Die Kirche um 1680 — The church about 1680.

Den i rundkyrkans västra mur, ovanför den nuvarande portalen befintliga öppningen (jfr s. 108) är förmodligen — mer eller mindre — ursprunglig. Dess förekomst är naturlig, i egenskap av huvudsaklig förbindelseled med övre våningen.¹ Trappan i norra muren var ju ytterligt obekvämt. Efter uppdragandet av en utvändigt trästege och tillbommandet av den smala spiraltrappan voro försvararna i övre våningen ganska väl skyddade.

Som Frölén påvisat, tillhör Vårdsbergs kyrka samma typ av rundkyrkor som Österlärsker på Bornholm, möjligen också Hagby i Småland. Den utmärkes av den centrala, genombrutna murecylindern. Enligt Frölén skulle typen vandrat från Bornholm till det svenska fastlandet. Ytterst återgår densamma emellertid till Italien. Observeras bör emellertid det märkliga faktum, att nisch-indelningen å rundhusets insida i Vårdsberg såvitt f. n. är bekant icke återfinnes i Norden, men väl i Italien, t. ex. i San Tommaso vid Bergamo.²

Frölén anser »Vårdsbergskyrkans dekorativa utstyrel angiva, att hon sannolikt är det yngsta exemplaret af bornholmstypen» och att hon »ej kan vara mycket yngre än omkring år 1200». Det förefaller, som om man utan risk skulle kunna datera den äldsta anläggningen i Vårdsberg till 1100-talet.

Med tiden blir emellertid rundkyrkan för liten. I egenskap av försvarsverk spelar den väl ej längre så stor roll. Det gamla, halvrunda koret — eller den korbyggnad, som det eventuellt tidigare fått lämna plats för — rives fördenskull, och korskyrkan bygges. Samtidigt uppföres en sakristia, belägen å den nuvarandes plats, men sträckande sig — såsom från vinden tydligen synes — endast hälften så långt mot öster. Dess norra mur gick i flykt med norra korsarmens mur. Takfallet var parallellt med det nuvarande, men låg 40 cm. lägre. Sakristian täcktes med ett tunnvalv av kalksten på vederlag i norr och söder. Valvets hjässa befann sig omkr. 50 cm. ovanför det nuvarande innertaket i sakristian.

Såsom förut (s. 105) påpekats, har hela korskyrkan ursprungligen varit oputsad utvändigt.

Romdahl har påpekat överensstämmelsen mellan profileringen av kapitällisterna i Vårdsberg och vissa dylika i Linköpings domkyrka, tillhörande det byggnads-

¹ Öppningen ligger ovanligt lågt i förhållande till det ursprungliga tunnvalvet. Dettas hjässa befann sig omkring 5,50 m. över golvet, öppningens nuvarande underkant 3,40 m. över detsamma. Någon annan rimlig användning för öppningen ifråga än den nu nämnda, kan dock knappast tänkas.

² Kan icke detta innebära en vink om att det italienska inflytandet i Vårdsberg är av mer direkt natur än som antagits? Jag vill i detta sammanhang erinra om de »lombardiska» konsolerna i det närbelägna Askeby. Jfr s. 29 f. Har icke den förmodade yttre rundbågs gesimsen i Vårdsberg (s. 105) just varit av liknande art som de å s. 29 (noten) omtalade? En närmare utredning av frågan om detta italienska inflytande vore önskvärd.

skede, som infaller under slutet av 1200-talet.¹ Med en dylik datering överensstämman också södra korsarms- och sakristieportalernas former.²

Valven i korskyrkan måste vara yngre än densamma. Deras klumpiga former och det okänsliga sätt, på vilket sköldbågarna lagts på ömse sidor om de ursprungliga, vackra kalkstensrundbågarna, som skilja korsmitten från korsarmarna, visa tydligt detta.

Har korskyrkan täckts med plant tak eller med äldre, raserade valv? Mot det förstnämnda talar den omständigheten, att övermurarna — ehuru omsorgsfullt murade — äro oputsade. Några spår av äldre, murade valv ha å andra sidan av förf. icke kunnat anträffas. Om sådana funnits, så kan man också med skäl fråga sig, varför de skulle behövt ersättas med nya. Däremot är det fullt tänkbart, att korskyrkan ursprungligen varit täckt med valv av trä. Sådana användes ju ofta under 1200-talet i svenska stenkyrkor.

Någon gång under 1400-talet — kanske 1438 i samband med anskaffandet av det ståtliga altarskåpet (jfr s. 125) — välves kyrkan med sina nuvarande tegelvalv. Från denna eller någon tidigare period stammade väl också det 1753 rivna vapenhuset.

År 1567 härja danskarna. Då blevo »kyrkiödörar och låsar brutne och sönderslagne, samt mässekläder med annan kyrkioskrud och prästens i kiyrekian inlagde böcker och annan egendom samt Kyrkens räakenskaper borttagne, blifwandes allenast i behåll hwad i watnet nedsänkt och i jorden bortgiömt war. Men Kyrkian blef tå förskonad för branden».

Nästa århundrade medför nya olycksöden. 1654 slår blixten ned »så at trediedelen af tornet altifrån sielfwa hanen ned til stennemuren afklufwen, i sielfwa åskioslaget nedföll». Då uppbrunno såväl rundhusets som korskyrkans tak och klockstapel. Alla klockor, även primklockan, som satt i korvalvet bakom altarskåpet, smälte ned. Lucie natt (13 dec.) 1674 — enligt en annan, säkerligen riktigare uppgift 1680 — uppkom en så »gräselig storm, at Wålsbergs kyrkie-torn³ aldeles afbröts i roten wid tornmuren och kastades til jorden». 1685 var tornmuren dock åter »reparerad och kalkslagen och tornresningen spånad» (C. 2).

¹ A. ROMDAHL, Studier i Linköpings domkyrkas byggnadshistoria (1910), s. 14. Jfr samma förf:s Ornamentik och stil i Linköpings domkyrka (1914), s. 11, där ifrågavarande kapital från båda kyrkorna avbildas i sektion.

² Detta otvivelaktiga samband mellan Vårdsbergs kyrka och Linköpings domkyrkobygge kan förklara uppkomsten av den s. 104, noten, omnämnda traditionen. En annan, redan hos Hadorph (jfr s. 125) förefintlig uppfattning är, att sakristiedörren i Vårdsbergs kyrka skulle komma från en källare i Vimarka gård i socknen. Källaren, av murad kalksten, finnes kvar, och en portal i densamma är av liknande art som sakristians, men dess dimensioner överensstämman ej med dörrens. Bakom föreställningen ifråga ligger dock det faktum, att källaren i Vimarka — sålunda väl också det ursprungliga huset därstädes — synes vara samtida med korskyrkan, möjligen utförd av stenhuggare, som arbetat vid denna.

³ D. v. s. träspiran.

Trots dessa olyckor torde dock kyrkans arkitektur både ut- och invändigt ha bibehållit sin medeltida karaktär orubbad intill 1700-talets mitt. Vid denna tid uppstå planer på kyrkans modernisering. 1752 i november är byggmästaren Petter Frimodig närvarande vid sockenstämman och framlägger ett projekt till ombyggnad. På våren 1753 påbörjas själva byggnadsarbetet, av vilket Broocman lämnar följande målade skildring: »År 1753 skedde, genom biskopens Doct. Andr. Ol. Rhyzelii berömliga tilstyrkande, omsorg och föranstaltande, at Församlingen tog på sig, med obeskrifweligit arbete, at nästan aldeles ombygga sin Kyrkos Västra del, som fästning hade varit. Thet Ottakantiga Sten-Tornet, som theröfwer stod öfwerst på taket, blef i en hast nedkastadt; thet starka Stenhwalfwet, och the 6 therunder satte ofanteligen tjäcke Sten-pelare nederbrutne och utu Kyrkan förde; muren på alla sidor förbättrad; Pelare och Hwalfbågar at kyrkan befästade; ett ansenligt brädes-hwalf förfärdigadt, och stora Fenster på båda sidor bekostade. Härigenom blef then delen af Kyrkan, som tilförene varit mer til hinder än til tjenst och nytta, then rumligaste och ansenligaste. När thetta alt och mycket annat war til förbättring och prydnung lyckeligen verkställdt in uti Kyrkan, blef med icke mindre Församlingens håg, möda och kostnad, (som dock understöddes med 2 Collector af Stiftet) ett nytt Klocke-Torn från grunden uppmuradt til 30 alnars högd, wid Kyrkons Västra gafwel, och wann sin önskelige fullbordan följande år 1754, med högt och ansenligt trä-werke och Spiro, som utzirades med förgyld Glob, Hane och Flygel».¹

I samband med denna ombyggnad insattes i koret ett fönster — lika stort som de tvenne fönstren bak i rundelen — i stället för tvenne små. Ett större fönster insattes även över södra kyrkodörren (C. 2). 1801 beslöts att »låta uphugga fenster lufterna i båda Korss kyrkorna² samt även de 2^{ne} som äro under läckturen, och göra dem lika stora med de före insatte nya fenstren, til vinnande både af mera ljus och mera prydnad för kyrkan». Sin nuvarande form erhöles flertalet fönster år 1845. Jfr s. 107.

¹ Då beslutet om tornbygget fattades, »utlät sig högvördiga biskopen, att det väl skulle falla sig lindrigare, om tornet byggdes på runddelen men osäkert, om det då skulle blifva fast och stadigt, och tyckte därför för sin del rådligast vara, om det byggdes utom kyrkan, helst som det finnes så mycken sten därtill» (C. 2). Den myckna stenen stammade från valvet och det åttkantiga tornet. — I Biskop A. O. Rhyzelii anteckningar om sitt lefverne, utg. av J. Helander (1901), finnes för den 21 juli 1755 antecknat: ». . . såg jag, at spiran med hana och klot, vpyssades på Wårdsbergs ny-murade kyrkiotorn . . .»

² Sammanlagt tre fönster.

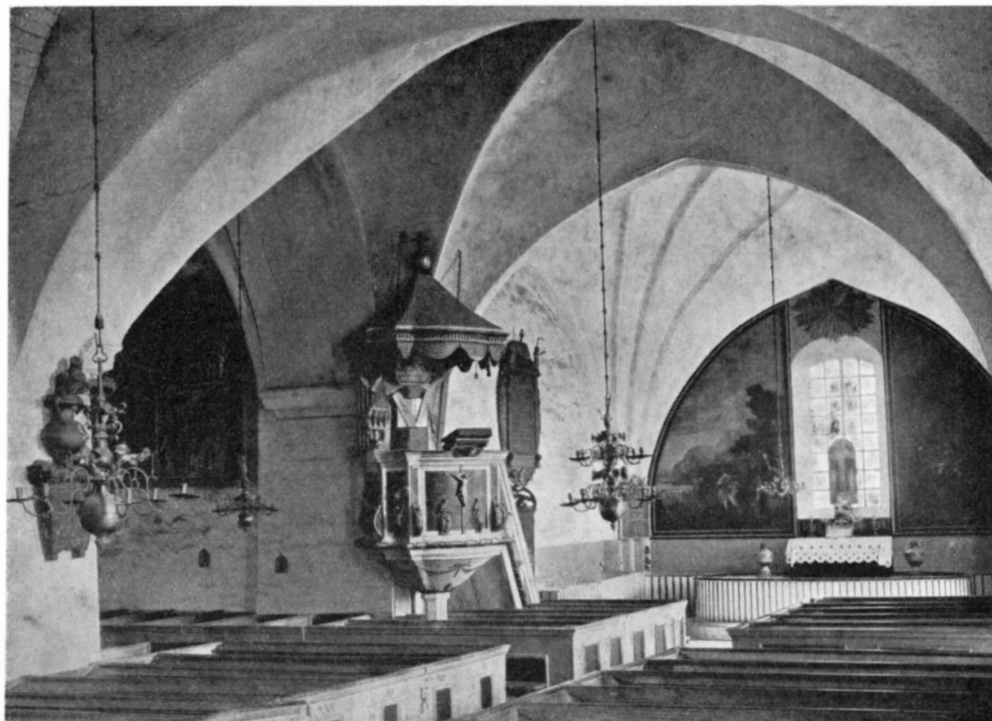

Fig. 124. Vårdsberg. Interiör mot öster, före restaureringen 1894. Foto B. St. Jfr fig. 118.
 Interieur gegen Osten. — Interior towards the east.

INREDNING OCH LÖSA INVENTARIER

Altaret är av svartmålat trä med vertikala lister i guld. Det är troligen samtida med en restaurering av kyrkan 1803. Överklätt i senare tid med rödbrun sammet. ALTAR-
ANORDNING

Å altaret står ett träkors med törnekrona. Före restaureringen 1894 befann sig här en ännu bevarad tavla (jfr fig. 124 och s. 147).

Mellan altaret och fönstrets underkant befinner sig en enkel trätavla, dekorerad i svart och guld, med inskr.: MATTHEI 3:V:13: MARCI : 14:V:22: I fönstret står en lustre i form av en ljusstake med fot och fem armar av glas, förenade medels trä. H. 59 cm. 1700-talet. 1803 säges den för länge sedan vara skänkt av rusthållaren Gustaf Månsson i Rogestad (K. I: 2).

Korets östra vägg, på ömse sidor om fönstret, vilket krönes av ett skulpterat, strålande Gudsöga, upptages av tvenne efter väggens konturer avpassade, ovanligt vackra altartavlor, målade av P. Hörberg (fig. 124).

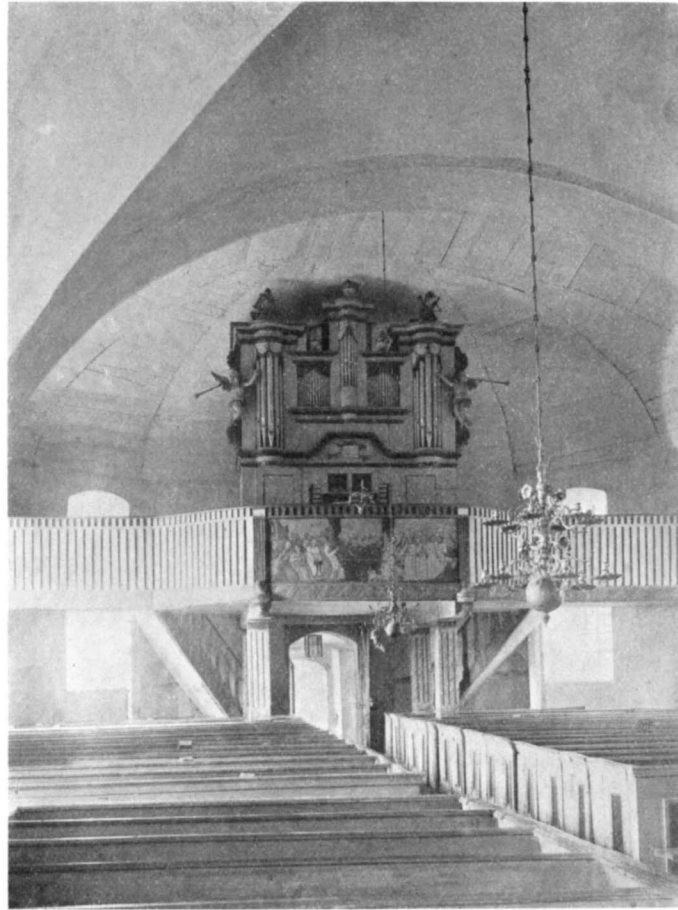

Fig. 125. Värdsberg. Interiör mot väster, före restaureringen 1894. Foto B. St. Jfr fig. 119.
 Interieur gegen Westen. — Interior towards the west.

T. v. Kristi dop. Berglandskap med lummiga träd och en flod. Johannes döper Frälsaren, som står med fötterna i vattnet. Där bakom en skara människor.

T. h. Nattvarden. Interiör i klassisk stil. Kristus och lärjungarna sitta kring ett bord. I förgrunden draperier.

I den vänstra tavlans nedre hörn: *Skänkt af Rusthållaren Germund Westling, och dess Hustru. Anna Fillander uti Wårdsbårg år 1803.* I den högras högra hörn: *Skänkt af Rusthållaren Oloff Pehrsson och dess Hustru Christina Ångdahl uti Wårdsberg år 1803.*

Tavlorna kostade givarna 100 rdr (K. I: 2).

Olja på duk. Enkla, förgyllda gustavianska ramar.

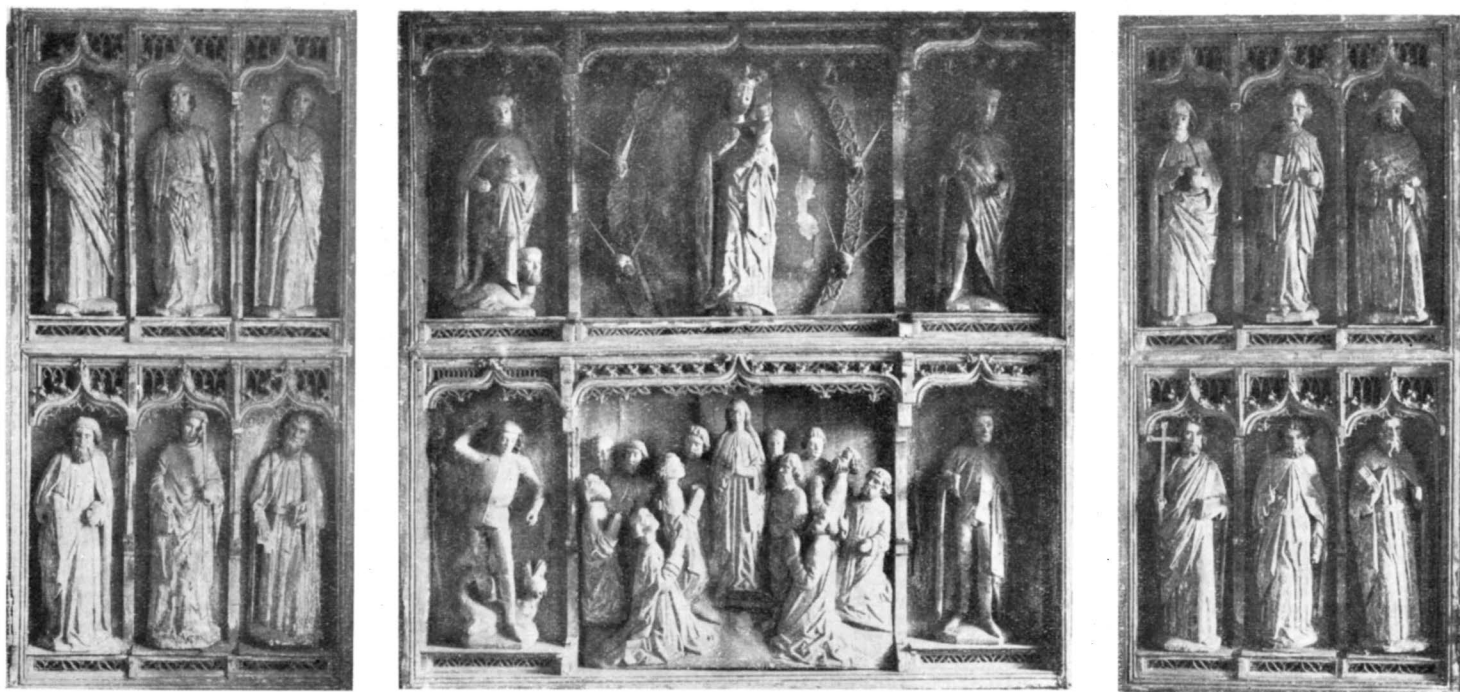

Fig. 126. Värdsberg. Altarskåpet före konserveringen 1919. Foto 1919.
Der Schnitzaltar (1475—1500) vor der Konservierung 1919. — The reredos (1475—1500) before the preservation in 1919.

Altarringen är utförd 1894 efter ritning av A. Lindegren. Spegel och pilastrar, allt i vitt och guld med ornament i brunt. Klädsel av röd plysch. Altarringen avslutas i öster med tvenne kannelerade kolonner, uppbärande urnor av förgyllt trä. Den ena tjänar som kollektbössa, den andra som dopfont. I den sistnämnda en enkel dopskål av mässing (diam. 10 cm.). Kolonner och urnor ha tillhört den gamla vackra, sannolikt från 1803 stammande altarringen, vars utseende framgår av fig. 124.

ÄLDRE
ALTARPRYD-
NAD?

I tornet förvaras en fyrkantig trätavla, som möjligen utgjort beklädnad för ett äldre altarbords framsida. Å densamma i relief: Tre spikar inom en törnekrona, flankerad av två festoner. Därunder Kristus i Getsemane. Å sidorna därom två ovala kartuscher med monogram, resp. *AF* och *BHB* under adliga kronor. Nederst är målat: 1788. Det hela, ett grovt arbete i gustaviansk stil, är hållet i vitt och guld. Dimensioner: 103×183 cm.

Enligt Inv. 1829 är tavlan skänkt av kornetten Arvid Fredenberg och hans hustru Helena Brandstedt, vilka bodde på Ringatorp.

ÄLDRE
ALTAR-
TAVLA?

Äldre altartavla(?), förvarad i tornet. Den framställer Kristi födelse. Synnerligen enkelt arbete. Olja på duk. H. 264, b. 153 cm. Infattad i en enkel ram i svart och guld, krönt av moln och strålar.

År 1803 omtalas denna tavla såsom varande för ej länge sedan skänkt av målaren Wällander (K. I: 2). Möjligen tjänade den någon tid som altarprydnad, innan Hörbergstavlorna tillkommo.

ALTARSKÅP

Altarskåp med tvenne par dörrar. Corpus' och innerdörrarnas insidor äro uppdelade som fig. 126 utvisar. Corpus' övre våning: Marie förhärlikande. Maria, krönt, står på månskäran och håller barnet. Hon omges av en molnkrans, i vilken änglar i halvfigur, musicerande; en med säckpipa, en med trumpet, en med klarinett (fragmentarisk), en med handorgel, en med giga (stråken borta), en har förlorat sitt instrument. T. v. (från åskådaren räknat) om Maria står S. Olof, trampande på drake med konungahuvud. Yxan borta. T. h.: S. Erik med svärd (endast fästet bevarat). Bottenvåningen: Marie himmelfärd. I tillbedjande ställning står Jungfrun, utan krona, på månskäran. Omkring henne knäböja de tolv apostlarna, hyllande henne. T. v. härom S. Göran (vapnen saknas), t. h. S. Knut? (konung; i h. handen fragment, troligen av ett svärd, den vänstra handen borta).

Dörrarna upptagas av de tolv apostlarnas bilder.¹ I den vänstra (uppifrån vänster räknat): Johannes (med kalk), Petrus (med nyckel), Jakob d. ä. (med pilgrimshatt och stav), Filippus (med kors, löst!), Bartholomeus (med kniv), Judas? (gråskäggig, med bok och ett stav-liknande, nu försvunnet attribut, som kan ha varit en klubba).

¹ Å skåpets insida, bakom resp. gestalter, står målat med 1400-talsbokstäver: johanes, peter, jakop etc.

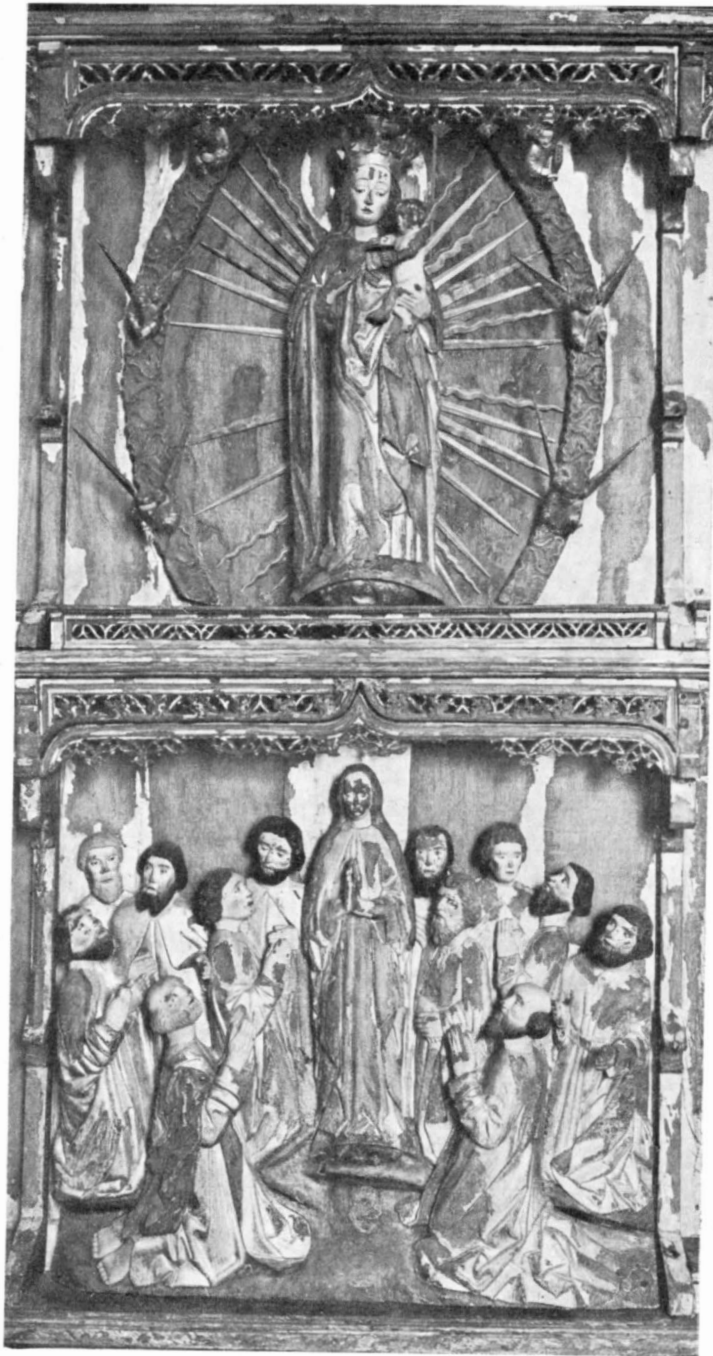

Fig. 127. Vårdsberg. Detalj av fig. 126. Efter konserveringen.
Foto J. Cederquist 1921.

Detail der Fig. 126. Nach der Konservierung.
Detail of ill. 126. After the preservation.

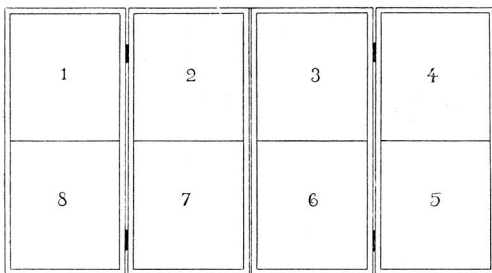

Fig. 128. Vårdsberg. Altarskåpet med stängda inner- och öppna ytterdörrar. Schema över målningarna.

Der Schnitzaltar mit geschlossenen Innenflügeln und geöffneten Aussenflügeln, schematisch dargestellt.

Diagram of the rearedos with the inner wings shut and the outer wings opened.

I den högra dörren: Tomas (med lans), Paulus (med svärd, fragmentariskt), Andreas? (attributet borta, men observera dock handställningen!), Simon? (i handen ett fragment, som kan ha tillhört ett såg-handtag), Mattheus? (skägglös, tonsurerad; i h. handen en bok, i den v. en palmkvist, lös!); Jakob d. y. (med valkarestav, fragmentarisk).

Alla dräkter gyllene, med blått foder. F. ö. förekomma silver, rött och grönt, ehuru sparsamt. Själva skåpet och dess arkitektur huvudsakligen i guld, blått och rött.

Innerdörrarnas utsidor och ytterdörrarnas insidor äro delade i tvenne fält, skilda av en horisontell bård (gyllene bladranka mot grön botten). Fälten upp- tagas av målningar med guldgrund. Beträffande ordningsföljden, jfr fig. 128.

1. Kristus inför Pilatus; handtvagningen. Endast fragment bevarade. Kristi gestalt (i mitten) och Pilati händer (t. v.) äro dock fullt tydliga. 2. Korsbäran- det; Veronica (fig. 130). 3. Korsfästelsen (fig. 129). 4. Nedtagandet från korset. I mitten korset. T. h. tre män sysselsatta med kroppens nedtagande. T. v. Johannes och Maria, den sistnämnda sittande, samt tre andra kvinnor. 5. Grav- läggningen (fig. 129). 6. Uppståndelsen (fig. 131). 7. Kristus i dödsriket (fig. 130). 8. Himmelsfärden, fragmentarisk. Landskap med apostlarna och Maria knä- böjande. Nedre delen av Kristi gestalt synes upptill, i moln.

Ytterdörrarnas utsidor upp- tagas vardera av en målrad framställning (ej guld- grund), av vilka numera blott ytterst obetydliga fragment finnas bevarade. Å den vänstra dörren skimtar ett stort skepp med krigsfolk. Till höger synes ett stycke av fastlandet. Sannolikt har här framställts S. Eriks färd till Finland. Å den högra dörren en stridsscen. Sannolikt S. Eriks sista strid vid Uppsala. Fig. 132, hämtad ur Scheffers nedan citerade arbete, visar bildens utseende på Hadorphs tid (1670-talet), fig. 133 dess nuvarande, ruinerade tillstånd. Vi åter- komma strax till denna framställning.

Av altarskåpet finnas en del lösa fragment, däribland av ett vackert krön med korsblommor. Beträffande utseendet av baldakiner o. d., jfr fig. 126 och 127.

Altarskåpet är i sin helhet av ek. Corpus' h. 232, b. 235 cm.

Altarskåpet är försett med årtal 1438, målat å sarkofagen i Uppståndelse- scenen. Detta årtal kan emellertid svårigen betraktas som en datering. Fyra scener (Korsbärandet, Korsfästelsen, Kristus i dödsriket och Uppståndelsen) återgå nämligen till kopperstick av M. Schongauer (verksam i Elsass, död troligen 1491).

Riktigast torde därför vara att datera altarskåpet till perioden 1475—1500. Frestande vore att antaga »1438» såsom varande felskrivning för »1483», vilket årtal skulle vara synnerligen passande. Skulpturerna — märk särskilt framställningen av Marie himmelfärd — och i ännu högre grad målningarna, äro utmärkta arbeten. De stå dock tämligen isolerade bland f. n. kända verk. Säkert är deras mästare en tysk, troligen dock ej lybeckare. Målningarnas frändskap med westfaliska arbeten från 1400-talets mitt tyder snarare på att altarskåpet utförts i Westfalen.¹

Vårdsbergsaltarskåpet är av särskilt intresse genom den stridsscen, som finnes framställd å den högra ytterdörrens utsida. Som ovan framhållits, torde den framställa S. Eriks kamp vid Uppsala mot tronpretendenten Magnus Henriksson. Båda framställas såsom förande banér med tre kronor.² Det är förekomsten av dessa, som väckt forskarnes intresse. Tidigast och utförligast möta oss reflexionerna härom hos J. Hadorph i hans »Påminnelser om de 3. Cronor, til H. Schefferum den 1. Aug. 1678 öfwersände», avtryckta i den sistnämndes arbete *De Antiquis verisque regni Sveciae insignibus* (1678), s. 308—325. Ur dessa påminnelser förtjänar att citeras följande:

»Ibland andre stora och märkelige Testimonia vthi Kyrkiorne / är Wårdzbergz Altaretafla / en aff dhe älsta / hwarest å Ryggen fins på dhen Sudre delen ett inbördes Krijg emillan en Sweriges Konung Erich / och hans Broder en Järl aff Götha Rijket / som sigh för Konung vphoff. Dhenne Järl har bodt på Wijmarka Gård i samma Sochn der ännu en skiön hwalfd Källare finnes. När han en gång samblade här emot Konungen sin Broder / williandes sielff blifwa enwaldog / kom bem:te Konung emot honom och vthi dhet Slag förde dhe bägge 3 Chronor / men Konungen wann / och klöff sin Broders Hufwudh sönder / som een gammal Wijsa dher om ännu å dhen Orten siunges. Och dhetta Slagh hafwa sedan dhe effterkommande för många hundrade Åhr sedan affmålat på Taflan; hwarest och denne Konung Erich ifrån Nordan kommandes / hafwer Crona på Hufwudh / men Järlden som är Brodren / har sin Hielm medh förgylt Harnesk och Pantzar på / mycket grant vthmärckt ifrån dhe andra / och dräptes aff sin Broder Konungen. Men vthi hwad tijd dhetta är skedt / eller hwilken Erich då war Konung / kan man intet weta: doch at dhet är i Hedendomen skedt / eller strax i Christendomens början / dhet bewijses dher aff / at Jerndören som har warit för Källaren i Wijmarka / är sedan tagen til Wårdzbergz Sakerstij Dörr / då dhen murades. Nu fins ingen Kyrckia i Östergötland funderat effter seculum Decimum, dherföre är

¹ Det bör härvid märkas, att den egentlige »mästaren» till Vårdsbergsmålningarna egenhändigt utfört scenerna nr 2, 3, 6 och 7. Samtliga (?) de övriga präglas av en medhjälparens klenare hand.

² Erik den heliges konkurrent var nämligen dotterson till Inge d. ä. och betraktade sig således som arvtagare till riket.

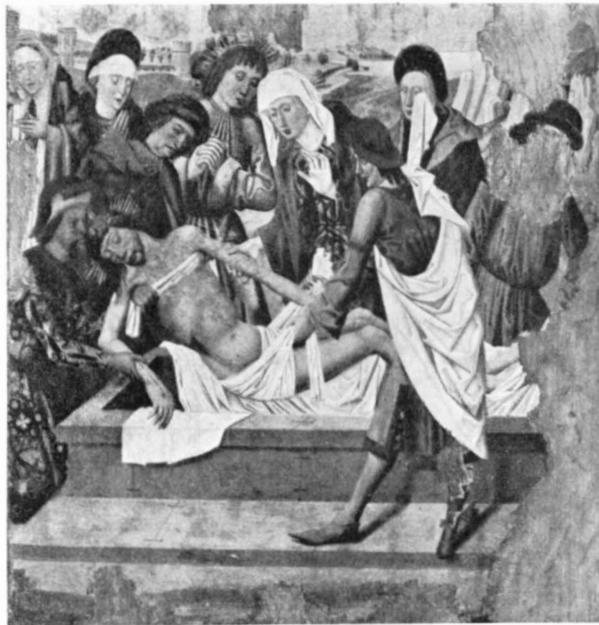
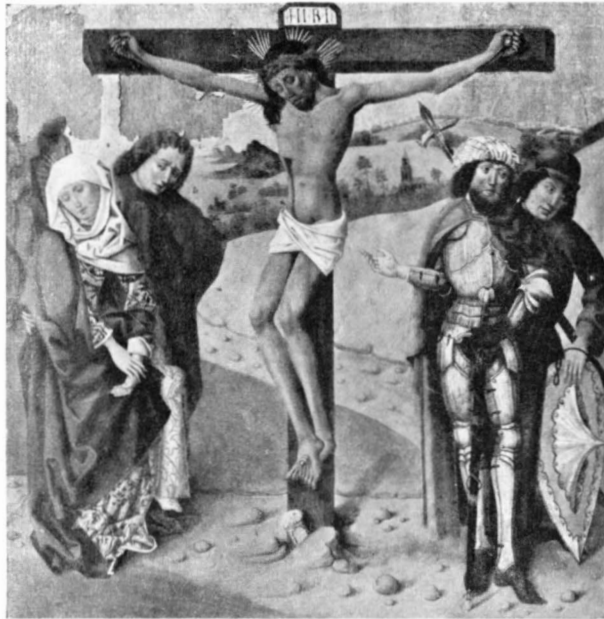

Fig. 129. Värdsberg. Altarskåpet. Detalj av målningarna
(nr 3 och 5). Foto J. Cederquist 1921.

Der Schnitzaltar. Details der Malerien (Nr. 3 u. 5).
The reredos. Details of the paintings (no. 3 & 5).

Fig. 130. Värdsberg. Altarskåpet. Vänstra innerdörrens yttersida.
Foto J. Cederquist 1921.

Der Schnitzaltar. Die Aussenseite des linken Innenflügels.
The reredos. Exterior of the left inner wing.

detta ett mächta åldrigt Document. 2. Wästres Tornet på samma Kyrckia har varit en Borg i Järlens tijdh/dijt han kunde fly då hastigt anfall skedde/ och är vnderligt bygt Otta kantigt medh Pelare inne vthi/ och små Defensions holl ofwan til/såsom intet Torn i Sverige mera fins effter dhen art/ och kallas ty Wårdzberg/h. e. mons excubiarum, ubi excubiae pro securitate Ducis habebantur. Sedan är Kyrckian tilbygd/ och dess tilmurning apterat til samma Torn. Sådane Borgar finnas ännu mångestädes i gamle tijder bygde wid Konungzgårdarne. E. g. Wid Hunhammar/gamble Folkunga Sätet i Botkyrckia Sochn/hwarest än fins en fast Borg i gamle tijden giord; sammaledes wid Biörkö/Håtuna och flerestädes. Och dhetta Document är ett så remarquabelt Ting til 3. Chronors vhråldrige Skiöldemärke i Sverige/som någon tijd kan wara hwilket pro testimonio här vthstucket bijfoges lit. K. The lacuner som finas på samma Tafla/ äro af Watn vtur hwalfwet blefne/ och målningen dher aff bortfallen.»

Uppfattningen, att målningen i Vårdsberg skulle föreställa de båda konungasönernas och brödernas strid, går sedermera igen hos skilda författare.¹ Först Lagerbring² uttalar tvivelsmål om riktigheten av denna tolkning: »Man tror ock gemenligen, at denna målning skal syfta på Freden imellan dessa twänne Erikar, hwilket likwäl med tilförlätelig grund hwarken kan nekas eller bejakas. Hade man intet annat borgerligt Krig at upwisa än detta, wore gissningen sannolikare, men nu mera blefwo sådane ganska wanliga».

Enligt Odencrantz³ skall altartavlan i Vårdsberg ha återopats av Karl IX under dennes krig med Danmark, då ju bl. a. Danmarks rätt att föra tre kronor i sitt vapen bestreds från svensk sida. Säkert är, att Vårdsbergsaltarskåpet utgör en av de tidigaste bland kända framställningar av tre kronor, där dessa *otvetydigt* symbolisera den nationella kungavärdigheten som sådan.

Altarskåpet stod vid altaret ända till 1725, då det flyttades till väggen över sakristiedörren (C. 2). Ännu 1795 var det kvar därstädes, men i inventariet för år 1813 anges dess plats vara i norra korsarmen. Där var corpus placerat på den ena och dörrarna på den andra av de båda sidoväggarna. Härifrån flyttades altarskåpet 1894 till sakristian. 1919 undergick altarskåpet en omfattande konservering, bekostad av Statens historiska museum, där det s. å. deponerades (inv.-nr 16,527), sedan församlingen förklarat sig icke kunna bestrida kostnaderna för det ytterst nödvändiga konserveringsarbetet.

¹ Den mest auktoritative är Dalin. Jfr Svea Rikes historia, I (1747), s. 665—666.

Källan till berättelsen om brödrastriden är ytterst Adam af Bremen, enligt vilken efter Stenkils död (1066?) tvenne Erikar skulle kämpat om makten och stupat (. . . Steinkel, post quem duobus Hericis de regno certantibus, omnes Svedorum potentes in bello occubuisse feruntur, nam et ambo Reges ibi perierunt).

² Svea rikes historia, II (1773), s. 18.

³ Jfr dennes s. 99 a. a.

Fig. 131. Vårdsberg. Altarskåpet. Detalj av målningarna (nr 6). Foto J. Cederquist 1921.

Der Schnitzaltar. Detail der Malereien (Nr. 6). — The Reredos. Detail of the paintings (no. 6).

I 1653 års inventarium (Domkap.) omtalas ett »träskåp, som itt Altare»,^{FÖRSVUNNET}
vilket befann sig i den dåvarande sakristian. Är det någon nu försvunnen altar-^{ALTARE?}
anordning, som därmed åsyftas?

PREDIKSTOL

Fig. 132. Vårdsberg. Altarskåpet. Målning å högra ytterdörrens yttersida. Efter Schefferus. Jfr fig. 133.

Malerei an der Aussenseite des rechten Aussenflügels des Schnitzaltars. Holzschnitt des 17. Jhts.
Painting on the outside of the right outer wing of the reredos. Woodcut from the 17th cent.

Predikstolen befinner sig vid korskittens nordöstra hörn. Den består av en korg, vilande å en pelare, ryggstycke, himmel samt trappa med räcke. Korgen består av omväxlande ut- och inbuktade fält, skilda av volut-pilastrar. Reliefer i fälten: Den korsfäste med Maria och Johannes, Hoppet (kvinna med ankare och duva), Tron (d:o med kors), Kristus i Getsemane. Korgens vertikala del begränsas nedåt av en blad-vulst. Underdelen har svag karnisprofilering. Ryggstycket består av tvenne pilastrar, mellan vilka, direkt på muren, i skulptur: lagens tavlor, en bok och en tavla med Salige äro the Som höra guds ord Och gömma thet

Baldakinen är pyramidformig, krönt av glob och kors. I framkanten en lambrequin. Undersidan ljusblå med en skulpterad duva, i silver. Trappan har en barriär, dekorerad med änglahuvuden och akanthus. Allt i vitt och guld.

Under predikstolen befann sig ursprungligen en i trä skulpterad gigant i stående ställning, vilken med huvudet och de uppåtsträckta armarna uppbar korgen. Giganten är ytterst rått skulpterad. H. 138 cm. Förvaras i tornet.

Predikstolen är säkerligen ett verk av Nils Österbom i Norrköping.¹ Den skänktes av biskop Rhyzelius 1757.

»Prädikstolen», säger Broocman², »har fuller här warit fordom kostelig, som

kan slutas af thes än qwarblefna öfwertäcke eller Himmel; men emedan sjelfwe Prädikstolen af bräder, med brun färg öfwerstruken, icke passade uti thenna nu

¹ Jfr s. 42 och fig. 124. Broocman framhåller uttryckligen, att predikstolen var gjord i Norrköping.

² A. a., s. 233.

ansenliga och wäl anlagda Kyrko, så förärade åfwannämnde Biskop hit en aldeles ny Prädikstol, hwilken, gjord i Norrköping, och upsatt om Sommaren år 1757, fägnar Församlingen med sina sinnerika Zirater och behageliga utstoffering».

Av den äldre predikstolen finnas talrika skulpturfragment bevarade, nämligen:

Kristus med korsfanan, stående på jordklotet. H. 46 cm. Har förmodligen varit krönet på predikstolshimlen.

6 sittande putti, som sannolikt dekorerat densamma.

6 krönstycken, bestående av blomsterkorgar, band, rosor m. m. Ha sannolikt befunnit sig i himlens överkant.

6 blad- och blomornament, sannolikt från korgens underkant.

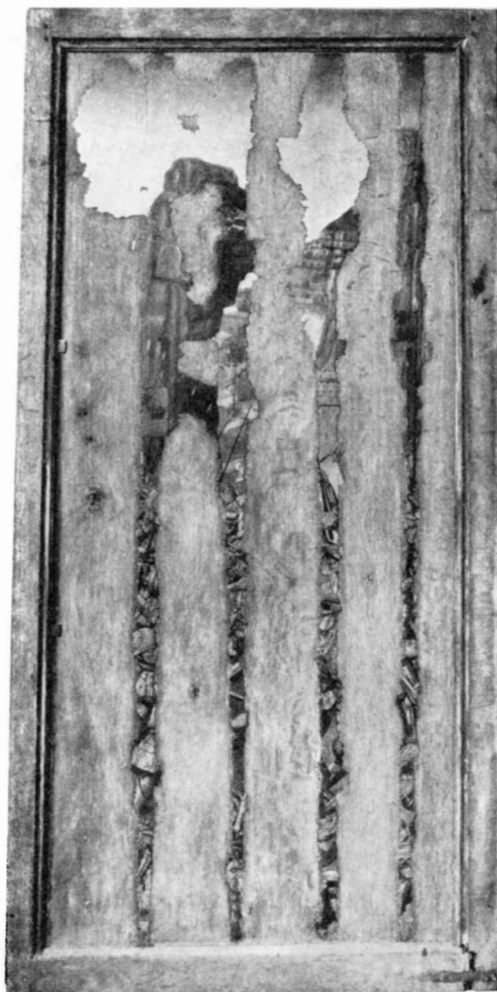
2 änglahuvuden.

Allt rikt polykromerat. God ornamentik, dålig figurskulptur. Tidig rococo.

Denna predikstols föregångare var gjord 1610. Jfr s. 132.

Å den nuvarande predikstolen befinner sig ett timglas. Stativet, som är av förgyllt trä, utgöres av en putto, hållande en rikt dekorerad kolonn, som uppbär en mussla, i vilken Tidens bevingade klot. Nederst en dödskalle. Putton håller jämväl en lie. Postamentet uppbär en mäsingsram med fyra glas. Å en nedtill vidfästad platta: Detta glas är sfängt i från stora Metsjö, af Carl Johanson samt dess Hustru Ana Hirvigs Dotter år 1769¹

H. 83 cm. Bondarbete. Restaurerat. Orgelläktaren (fig. 119) har ett framsvängt mittparti. Bröstningen är enkel, med en indelning i speglar. De främsta läktarpelarna avslutas upptill med gyllene LÄKTARE OCH ORGEL rökelsekar (fumaroler) i relief, av samma utseende som dem å altarringens änd-

ÄLDRE PRE-
DIKSTOL

TIMGLAS

Fig. 133. Vårdsberg. Samma scen som å fig. 132.
Foto J. Cederquist 1921.

Dieselbe Darstellung wie Fig. 132, im Jahre 1921 photographiert.
The same representation as ill. 132, photographed in 1921.

¹ Jfr angående givarna s. 143 f.

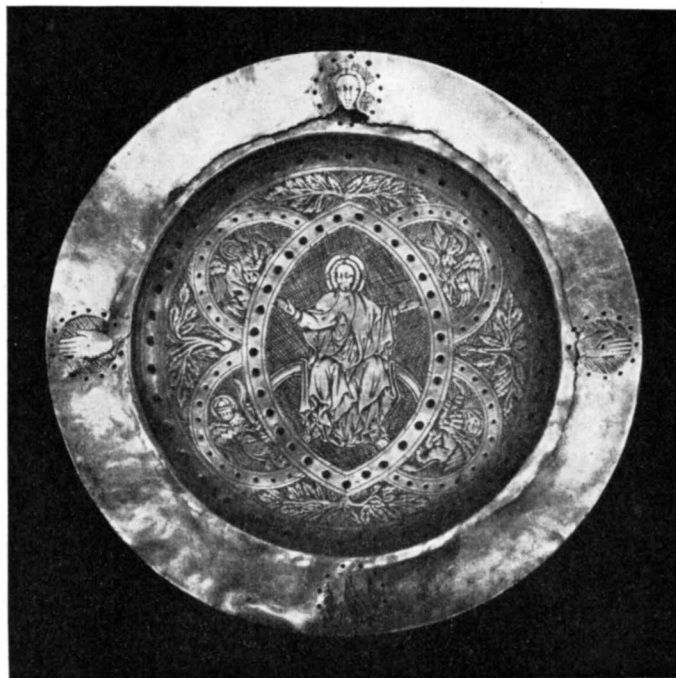

Fig. 134. Vårdsberg. Patén från 1300-talet. Foto 1919.

Patene d. 14. Jhts. — Wafer plate. 14th century.

kolonner. Rökelsekaren skänktes 1803 eller kort därförut av snickaren Abr. Andersson (K. I: 2). Läktaren, som fick sitt nuvarande utseende 1894, är målad i vitt och guld. I dess framsida var dessförinnan infälld en ännu bevarad målning, föreställande konung David spelande harpa i templet, omgiven av musikanter, präster, offerdjur m. m. Olja på duk. H. 89, b. 276 cm. Grovt bondmåleri. Sannolikt tillkom detsamma, liksom hela den forna läktaren, 1803. Jfr fig. 125.

Fragment av en ännu äldre, rikt polykromerad läktarbröstning(?) förvaras i tornet. Arkader i relief, placerade med korta mellanrum på en bakgrund av slätt trä. Fyllningarna under arkadbågarna ha varit släta och försedda med målningar. Endast en sådan fyllning är bevarad, dekorerad med en vas, från vilken utgår bladverk.

Antingen från 1610, då »Körkan med Koor, predikestol sampt alla Stolarna bleff gjord aff Nyo», eller från 1662, då återigen alla stolarna i kyrkan nygjordes (K. I: 1). Det förra årtalet passar bäst för detta smakfulla arbete i senrenässans.

Orgeln tillkom 1895, men fasaden har, ehuru ommålad i vitt och guld, till större delen tillhört det gamla, av direktör Jonas Wistenius 1762 byggda orgel-

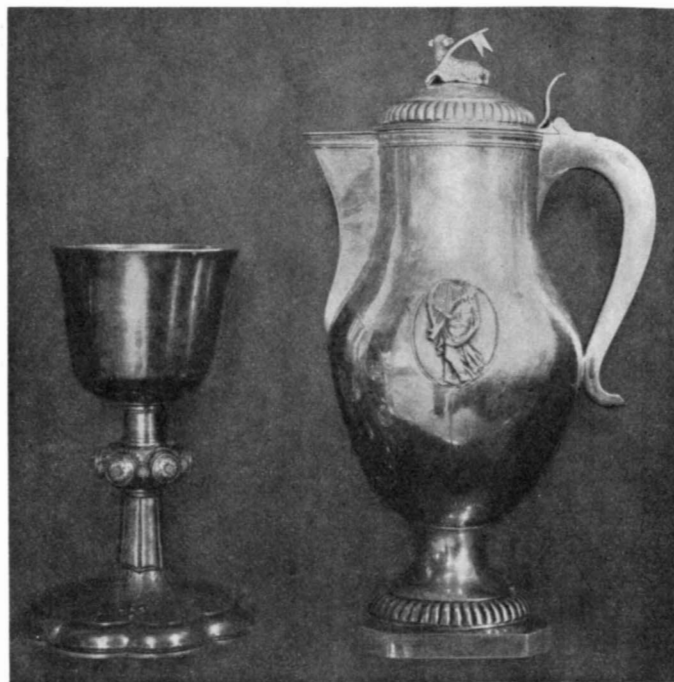

Fig. 135. Vårdsberg. Kalk från 1300-talet. Vinkanna från 1798. Foto 1919.
 Kelch d. 14. Jhts, Weinkanne aus d. J. 1798. — Silver cup from the 14th century. Can from 1798.

verket (C. 2). Den flankeras av tvenne trumpetande putti och krönes med skulpterade musikinstrument och urnor.

Ett »Positiv köpt för 120 D^r» omtalas 1653 (Domkap.).

Tvenne fyrkantiga nummertavlor, svarta med gyllene ramar, krönt av urna med feston och lager. H. 114, b. 57 cm. I gustaviansk stil. Gåva av dåv. biskopen i Linköping Jac. Ax. Lindblom.¹ De omtalas i inventariet 1795 (C. 3).

Tvenne brudbänkar. Ytterst enkla, med lätt svängda rygg- och sidostöd. Å baksidan av ryggstycket äro målade blomsterfestoner, urnor m. m. Omtalas första gången i inventariet 1795 (C. 3). Ommålades 1894.

Enkla, öppna bänkar från 1894, målade i ekfärg. De gamla voro slutna, vitmålade. Jfr fig. 124.

År 1610 gjordes ny bänkinredning i kyrkan, 1662 likaså (K. I: 1).

Kalk av förgyllt silver (fig. 135—137). Drivet, ciselerat arbete. Åttoppsformat, rikt profilerat fotstycke, cylindriskt, kannelerat skaft med rund knopp, å vilken sex större, runda knappar, dekorerade med rosor, omväxlande med sex smärre,

FÖRSVUNNEN
 ORGEL
 NUMMER-
 TAVLOR

BRUD-
 BÄNKAR

BÄNKINRED-
 NING

NATTVARD-
 KÄRL

¹ J. A. LINDBLOM, f. 1746 d. 1819. Biskop i Linköping 1787—1805. Ärkebiskop 1805—19.

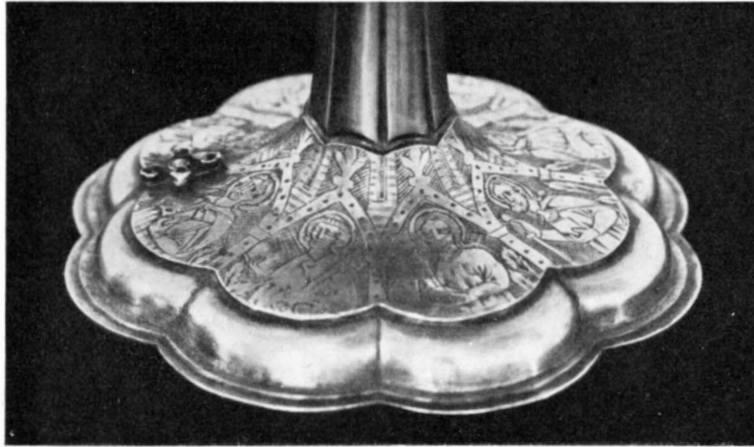

Fig. 136. Vårdsberg. Detalj av kalken fig. 135. Foto S. Swensson 1921.

Detail des Kelches Fig. 135. — Detail of the cup in ill. 135.

vindruvliknande knappar. Skål av vanlig, nyare form, tillkommen 1748, att döma av den graverade inskriptionen under foten *Renovatus et auctus A. O. R. 1748 Wr 51 lod* Betyder: Förnyad och tillökad 1748. And. Ol. Rhyzelius.¹ Väger 51 lod.

Fotpartiet har graverad dekoration. En arkatur med åtta arkader. Under desamma följande halvfigurer: 1. Frälsaren (med bok, välsignande), vänd mot 2. Maria (med lyftade händer). 3. Petrus (med bok och nyckel). 4. Bartholomeus (med bok och kniv). 5. Jakob d. ä. (med bok, stav och mussla). 6. Andreas (med kors). 7. Johannes (med kalk). 8. Paulus (med svärd).

Å foten är fastlött ett litet kors med en pärla i mitten och i varje ända en röd sten.

H. 23,5 cm. Fotens diameter 14,5 cm.

Patén av förgyllt silver (fig. 134). Med graverad dekor. Å mittpartiet en mandorla, i vilken Frälsaren med lyftade armar, sittande på regnbågen. Kring mandorlan halvrunda ramar, inom vilka evangelistsymbolerna. I svicklarna lövverk. Å paténens ytterkant fyra rundlar, innehållande resp. Kristi huvud, hans hand (två gånger), hans fötter. Å paténens baksida i gravyr: $9\frac{1}{2}$ lod. Paténe är sönderbruten till halva sin längd. Diam. 15 cm.

Kalken och paténe äro vackra och intressanta arbeten från 1300-talet, sannolikt av svenskt ursprung.

Patén av förgyllt silver med gravyr. Å mitten Kristus, stående, pekande uppåt.

¹ Jfr s. 111.

Fig. 137. Vårdsberg. Detalj av kalken fig. 135. Foto S. Swensson 1921.

Detail des Kelches Fig. 135. — Detail of the cup in ill. 135.

Å randen en törnekrona. Stämplor: 1. SP (= S. Pettersson). 2. L (= Linköping). 3. G 6 (= 1885). 4. Tre kronor. Diam. 15 cm. Smaklöst arbete.

Vinkanna (fig. 135) av silver, invändigt förgylld. Pärnförmig, med rund fot, vilande å en åttkantig platta. Å locket ett liggande lamm. Lockets och fotens rundade ytterkanter ha tvärreffling.

Å vardera sidan av kannan en oval relief, inom en pärlandsram. Den ena framställer Musiken (en harpospelerska), den andra Skådespelarkonsten (kvinna med mask). Stämplor: 1. N *Tornberg*. 2. Lejonansikte (= Linköping). 3. Q 2 (= 1798). 4. Tre kronor.

Å fotens undersida är löst fästad en åttkantig, förgylld platta med det Stiernfelt-(Grubbe-)ska vapnet i gravyr. På sidorna om detsamma bokstäverna PM och SF, utan tvivel syftande på Peder Mattson Stiernfelt (f. 1568, d. 1639), assessor i Göta hovrätt.¹

Plattan är från 1600-talet.

Å insidan av kannans lock är graverat *I T E T*

Å fotens undersida: $116\frac{1}{2}$

H. 34,5 cm.

Oblatask av silver. Åttkantig, vilande på fyra kulor. Profilerat lock. Upp till å detsamma är graverat: I · IOH · I · ECCE AGNVS DEI QVI TOLLIT PECCATA

¹ Dennes dotter Katarina (f. 1604, d. 1644) var g. m biskopen i Linköping Anders Hansson Prytz (f. 1590, d. 1655), den förste biskop, vilken innehade Vårdsberg som prebende. Det kan tänkas, att plattan ursprungligen tillhört något av honom till kyrkan skänkt föremål.

Fig. 138. Värdsberg. Brudkrona och sockenbudstyg. Foto 1919.
 Brautkranz, silberner Kelch und Patene. Die beiden Letzterwähnten aus d. J. 1789.
 Bridal crown, silver cup and wafer-plate. The last-mentioned from 1789.

MVNDI 1651 Inga stämplrar. H. 8,5, diam. 11 cm. Asken utfördes 1650 av mästare Valentin, guldsmed i Linköping. Till densamma användes kyrkans lösa silver (K. I: 1).

Sockenbudstyg av silver. Kalk, vinkanna och oblatask i ett stycke (fig. 138). Dekoration med pärlränder. Den klockformiga foten tjänstgör samtidigt som vinkanna. Stämplrar: 1. L: HESSLING. 2. Lejonansikte (= Linköping). 3. 2 G (sic! = 1789). 4. Tre kronor. I botten är graverat 27 lod H. 17,5 cm.

Patén (fig. 138) till d:o. Dekorerad med lammet och korsfanan i gravyr. Stämplrar som å kalken, men nr 1 har blott L H

BRUDKRONA Brudkrona av silver (fig. 138), delvis förgylld. En undre krans, från vilken uppstiga 6 större och 6 mindre »blad» i genombrutet arbete. Upptill förenas dessa genom en ring, å vilken änglabilder. De flesta ornament äro gjutna. H. 10 cm.

År 1649 omgjordes församlingens brudkrona fullständigt av mästare Valentin, guldsmed i Linköping. Den nya kronan vägde 121 lod (K. I: 1). Denna krona kan mycket väl vara identisk med den ännu bevarade.

År 1602 hade kronan gjorts »så gott som ny» (K. I: 1).

LJUSRED-
SKAP

Ljuskrone av malm. Med stor kula och två kransar av vardera sex armar. Musselformiga ljusmanschetter. Vanlig 1700-talstyp. Å kulan i gravyr: Å H R 1711 den 23 december är denne lius-krona förärat till Wällsbergs kiörkiäs prydnadt

ifrån Ringetorp af Cronones Befalningsman Johan Berg och dess kiera hustru Catarina von Mellen H. 115 cm.

Ljuskrona av mässing. Med stor kula och sex armar i en krans. Mussel-formiga ljusmanschetter. Vanlig 1700-talstyp. Krönes av en dubbelörn. Å kulan i gravyr: *E : W : B : B : W : B : 1755* H. 90 cm.

Ljuskronor av malm, två stycken. Med stor kula och sex armar i en krans. Krönta av en stående, manlig gestalt, hållande en palmkvist. Vanlig 1700-talstyp. Å den enas kula är graverat *M: L: S: STÅHLE K : J : D : Uti stora Metsjö. Å^e 1758.* Å den andra: *DÄNA Krona är skiänkt af häradsdomaren H : N : S : utj Stora Metsjö. Anno 1758.* H. 80 cm.

Ljuskrona av malm. Med stor kula av oval form och åtta armar i en krans. Krönt av en dubbelörn. Vanlig 1600-talsform. H. 64 cm. Vackert arbete.

Lampetter, två st. Sammansatta av pressade, tunna plåtar. Med Karl XIV Johans monogram (C J). Enkelt arbete. H. 28 cm.

Ljusstakar, två st., av tenn. Med rund fot. Ytterst enkla. Inga stämplrar. H. 9 cm. 1800-talets början.

Ljusstakar, två st. Med fyrkantig fotplatta av marmor, träskافت och ljushållare av tenn med berlocker av glas. H. 35 cm. Enkelt arbete. Empire.

Ljusstakar, två st. Med fyrkantig fotplatta och cylindriskt, kannelerat skافت av trä. Ljushållare av tenn med berlocker av glas. Målade i svart och guld. H. 39 cm. Enkelt arbete. Empire.

Ljusstakar, två st. Av glas, med fotplattor av trä. H. 41 cm. Enkelt arbete. Empire.

Ljusstakar och lampetter omtalas 1803 såsom för ej länge sedan givna av kyrkovårdarna J. G. Brodin och J. Persson (K. I: 2).

Lustre i form av ljusstake. Se s. 119.

Altarduk av vitt linne, å vilken en i svart tryckt bård med mönster av festo- TEXTILIER
ner, blommor m. m. Dimensioner: 121×212 cm. Omkr. 1800.

Kalkduk (fig. 139) av grönt sidentaft. Längs kanten en infattad mellanspets av grönt silke och guld. Kantad med en violett silkesfrans, delvis borta. Dimensioner: 43×70 cm.

Säkerligen är det denna duk, som åsyftas i en anteckning av kyrkoherden Petrus Jonæ Bjugg¹ (K. I: 1): »Noch förskaffade wij (d. v. s. han och hans hustru) efter S. Majoren² en patenedwk till Kyrkian af Isprengt Taft mz Silkesfrantzor om kring».

Kalkduk (fig. 140) av vitt, tvåskäftat linne. Längs kanten är fastsydd en bård av samma tyg, å vilken en i guld, silver och olikfärgat silke broderad ranka. I

¹ F. 1584, d. 1657. Kyrkoherde i Vårdsberg 1618—39. Biskop i Viborg 1642. G. 1619 med Maria Kylander, biskopsdotter från Linköping.

² Av en annan anteckning framgår, att denne hette Joachim Heldorff.

Fig. 139. Vårdsberg. Kalkduk.
Kelchtuch. — Cup-cloth.

Fig. 140. Vårdsberg. Kalkduk med italienskt broderi.
Foto 1919.

Kelchtuch mit italienischer Stickerei. Anfang d. 17. Jhts.
Cup-cloth with italian embroidery. Beginning of 17th century.

hörnerna äro infällda lappar med broderier, föreställande ett slags vas, fylld av fantastiska blommor och blad. Broderierna äro dubbelsidiga, d. v. s. lika å dukens båda sidor. Duken är kantad med en guldspets. Dimensioner: 70×70 cm.

Sannolikt åsyftas denna duk i följande anteckning (K. I: 1): »Item gaf min hustru en pateneduk af Cammerduk med pålandz söm sömmat och wippor mz Silke och guld». Undertecknat: Petrus Jonae.

Om detta föremål finnes sammastädes ytterligare antecknat: »Tilförene strax wij kummo hjt (alltså omkr. 1618) gaf min hustru til kyrkan itt Ermeklåde af Skärdwk mz pålandz söm och wippor till, til patenedwk».

Av intresse är, att sömnadsarten angives såsom polsk, särskilt sett i samband med den i viss mån orientaliska karaktären hos kalkdukens broderier. Närmast ligger dock att antaga Italien (Venedig?) som ursprungsland.¹ Vipporna (= tofsarna) finnas ej mer.

Kalkduk. Hopsydd av 8 cm. breda bårder av vitt, tväskäffat linne, broderade med silverpaljetter i rikt rankmönster. Duken är fodrad med vit sidentaft, å vilket ett i svart tryckt rankmönster. Dimensioner 50×56 cm. 1600-talet?

¹ Denna duk närstående är en kalkduk från Alsike kyrka, avb. i SVERIGES KYRKOR, Uppland, IV, s. 162.

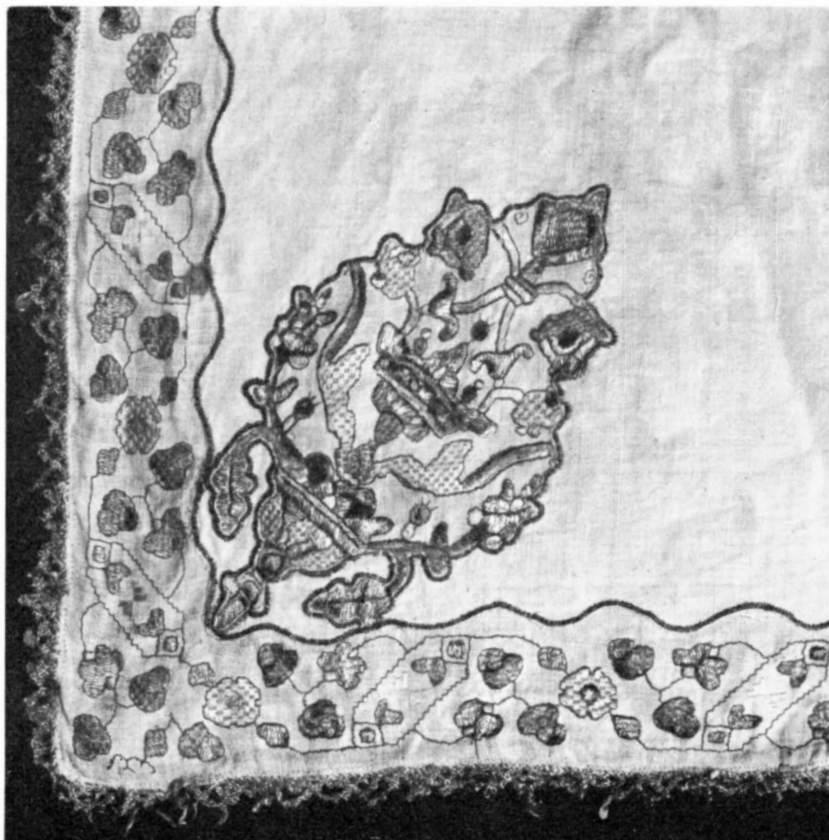

Fig. 141. Detalj av fig. 140. Foto S. Swensson 1921.
Detail der Fig. 140. — Detail of ill. 140.

Kalkduk av vit atlas med strödda guldpaljetter. I mitten ett hebreiskt Jahve inom en strålande sol. Guldbroderi i relief. Kantad med guldfrans och fodrad med ljusgrönt, randigt siden. Dimensioner 51×51 cm. Gåva av häradshövding J. F. Odencrantz¹ (C. 3).

Mässhake av svart sammet, ornerad och kantad med silvergaloner. Å baksidan ett kors, å framsidan I H S Foder: vitt lärft. Å baksidan är broderat *A^o 1875* Baksidans l. 121 cm. Mässhaken inköptes nyssnämnda år (C. 3).

Mässhake av röd sammet, ornerad och kantad med guldgaloner. Å baksidan ett kors, å framsidan ett Gudsöga. Foder: ljusröd lärft. Baksidans l. 126 cm. Inköptes, enligt inventariet, 1808.

¹ F. 1776, d. 1819. Jfr s. 144.

Fig. 142. Värdsberg. Brudpäll. Foto 1916.

Trauhimmel aus dem 17. Jht. — Bridal canopy from the 17th century.

Mässkjorta med spetskrage. 1800-talets förra hälft.

Brudpäll (fig. 142). Nätverk av rödviolett silke med flätning av silver och mångfärgat silke (filet-teknik). Rikt blad- och blommönster. Dimensioner: 79 × 118 cm. Italienskt arbete. 1600-talet.

FÖRSVUNNA
TEXTILIER

En »Gammul Tapet» omtalas i inventariet 1613 (K. I: 1).

Makarne Jonæ, vilkas frikostighet ovan exemplifierats, hade även skänkt en mässhake. Däröfver finnes en i flera avseenden synnerligen intressant anteckning i K. I: 1: »Gaf min hustru och iag een Messehackel af Rödt Sammet til kyrkian mz itt kors af gullpåsementer halfsliten, giord af en dalmatica, kommen ifrå Prytzen» (= Preussen). Alltså säkerligen krigsbyte, troligen från Gustaf Adolfs polska krig.

1653 års inventarium (Domkap.) upptager bl. a. följande föremål:

»Mässehackel ny af Swart fjnt Sammet, medh Silfwer Posementr besatt, förährat i Testamente effter S. Maior Jochim Heldorff.

Mässesärckier, en äldre wijdh, och en trångare nyiare, gifwin af Höglofl. i Åminnelse Hertigh Johann till Östergöttl.

Röökljina.

Bäreklädhe af Swart klädhe, den deelen som ligger på kooret, förährat effter S. Maior Heldorff.

Gullskinss Hyende uthsliten.»

HÅVAR

Håv av svart sammet med silverband och I H M L 1766 i applikation. Kant-ring och skafthylsa försilvrade, med gjutna rococo-ornament.

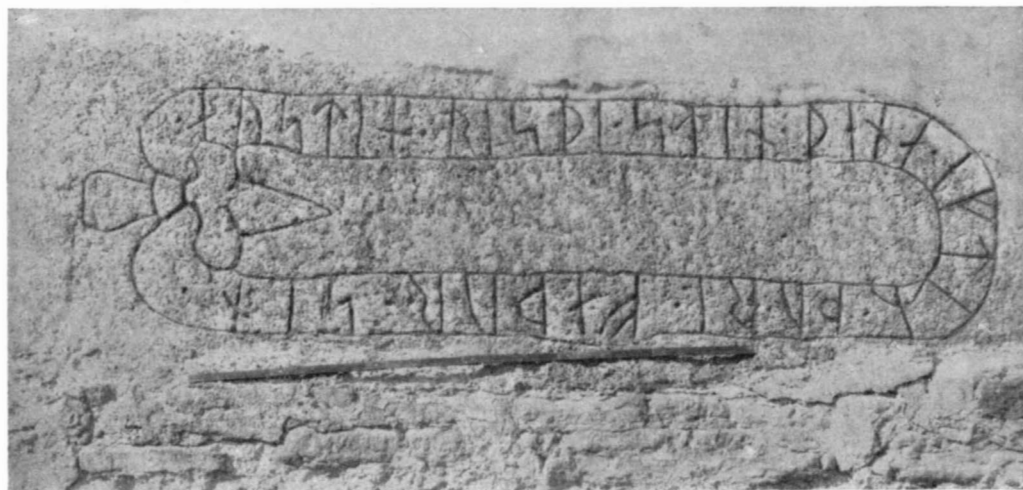

Fig. 143. Runsten. Foto A.T.A.

Runenstein. — Runestone.

Håv av röd sammet med guldband och fransar samt P. O. S : L. H. D : 18.14 : i broderi. Enligt Odencrantz är den skänkt av Petter Olofsson och hans hustru Lisa Engdahl i Hofvetorp.

Håv av vitt siden med guldspetsar. 1700-talet.

Kyrkvaktareroock av grönt kläde med röd paspoilering. Snitt som en uniforms-KIRKVAKTA-
REROCK kapp.

Kyrkvaktarestavens bruk avskaffades 1794 (K. I: 2).

I tornets norra mur är en runsten inmurad, som dessförinnan låg som trapp-RUNSTEN sten till det 1753 rivna vapenhuset.¹ Möjligt är, att den dessförinnan legat under klockstapeln.²

Slingans utseende framgår av fig. 143.

Enligt E. Brate³ är inskriptionen följande:

· ʰAHTIT · RIRPI · HTIT · ÞITT · ʰTIT · ÞNRI · ʰTÞNR · HT ·
a ystin rispi stin pena eftir þuri faþur sin

Övers.: Östen reste denna sten efter sin fader Torer.

Material: granit. L. 234, b. (nedtill) 58 cm.

¹ »uti Stentrappan för Wapnuset», säger Wimmermarek 1725 (C. 2).

² I Bautil (ed. J. Göransson, 1750) finnas nämligen tvenne, av Hadorph signerade avbildningar av denna sten. Över den ena (nr 832) står »På Kyrkogården», över den andra (nr 833) står »I Kläckstapeln».

³ Östergötlands runinskrifter, I (1911), s. 12—13.

Fig. 144. Värdsberg Stycken av en häll från en gravkista? Foto A. T. A.
Bruchstücke eines Sarkofages. — Fragments of a sarcophagus.

I vapenhuset såg Säve och efter honom Nordenskjöld tvenne mycket nötta runstensfragment utan inskription. De avbildas och beskrivas av Brate¹ (efter Nordenskjöld). Fragmenten hava av förf. icke kunnat återfinnas. Möjligen befinna de sig under ett i norra delen av tornets bottenvåning inlagt trägolv. De avbildas å fig. 144.

GRAVSTENAR I KYRKAN
Fragment av gravsten av kalksten. I vapenhusgolvet. Inskr. i horisontella rader:

ERRANO S: ION . . . RSON I DEGERED HVILKEN · AFSÖNADE THE 27 IVNI ANO 1628
MED SINA 2 HVSTRVR H BRITA HANS D OCH SIGRID NILS D SÅ OC . . . NILS KARSON
I DEGERED HVILKĒ AFSÖNADE TE 13 MART . . . 1630 SAMPT HANS HVSTRV H KARIN
PERS D OCH DERAS BAR GVD . . . THE EN SALIG . . . ÅNDELSE L. 143, b. 44 cm.

¹ A. a., s. 13.

Gravsten av kalksten. I golvet, invid korets södra vägg. Inskr. i horisontella rader: . . . 10 B : 1 DOMINVS DEDIT DOMINVS ABSTVLIT.¹ ETC. HÄR VNDER HVILA DNI² SVEN : BRUSEI³ BARN. ENOCH DÖDH 165 . . . ANNA OCH ENOCH. DÖDE . . . 7 . . . 12 OCH 13 MART: . . . I A G HAFVER LÅTIT EDER FARA MEDH SORG . . . AT MIN GVDH SKAL . . . GIFVA EDER MIGH IGEN . . . GLÄDIE : BARUC · 4 ·

L. 90 cm., b. omkr. 69 (en del är inmurad under södra väggen).

Gravsten av kalksten. Stympad upptill. Användes nu som trappsten i tornportalen. Inskr. i horisontella rader:

. . . ACH^{PT} OCH FÖRSTÅNDIGH ERICH LARSSON I RINGETORP, FÖDD I NYLAND OCH PARGAS SOCHN ÅHR 1607, I LIIFZTIDEN LANDBOFUGDE HOOS ÅTHSKILLIGE HERRSKAPER, AFSOMPNADE OMSIDER PÅ SIT ÅLDERS 77: ÅHR DEN 11 MAII ÅHR 1684 . . . HANS K. HUSTRO H. KARIN IOENS . . . EEN . . . NDELSE AMEN

L. 138, b. 64 cm.

Gravsten av kalksten. Mitt för altarringen. Inskr. i horisontella rader:

HÄR · UNDER · LIGER · BOKHÅLLAREN · OLUF HANSON · DÖD · A · 1662 · SAMT · DES · HUSTRO CATARINA · PÅLS · DOTER · A · 1667 · STENEN · KIÖPT · AF · SONEN · BOKHÅLLAREN · PAUL WARDBERG · DEM · TIL · ÅMINELSE · ÅO: 1702 ·

L. 150 cm. (eller något mer), b. 125 cm.

Gravsten av kalksten. I norra delen av korgolvet. Inskr.: JOHANNES ZACHARIÆSON WIMERMARCH FÖDD D. 27. JUN: 1723. DÖD D. 20. JULII 1724.⁴ LEFVER I EWIG GLÄDIE.

L. 45, b. 45 cm.

Översta delen av en gravvård av kalksten. Med i mitten rundad, åt sidorna karnisformat svängd kontur. Å ena sidan ett kvinnohuvud, under vilket, inom tvenne halvcirkelformade ramar, resp. ett timglas och en dödskalle. Å ena ramen: MORS NEMINI PARGET Övers.: Döden skall ingen skona. Å fältet inunder: HÄR HWILLAS I HERRANOM SALIGH . . . Å andra sidan: IHS . . . MATT. 25. v. 21. ACH TU GODE OCH TROGNE TIÄNARE ÖFWER DEN RINGA TING HAFWER TU WARIT TROGEN OCH SKALL SÄTTIA TIGH ÖFWER . . .

1600-talet.

Gravvård av kalksten, Med avslutning upptill såsom föreg. Inskr.: IHS HÄR UNDER HWILAR I HERRANOM FÖR DETTA RUSTHÅLLAREE ÄRLIGE OCH WÄLFÖRSTÅNDIGE CARL JOHANSSON IFRÅN STORA METSJÖ FÖDD ÅR 1711 DÖD ÅR 1782

GRAV-MONUMENT
Å KYRKO-GÅRDEN

¹ Övers.: Herren gaf och Herren tog.

² Först felhugget: DNO

³ F. 1622, d. 1701. Komminister i Vårdsberg 1655—94. Barnen ifråga äro: Enoch, d. späd, 1657. Anna, f. 1658, d. ¹²/_s 1667. Enoch, f. 1660, d. ¹³/_s 1667. Troligen även sonen Enoch, f. och d. 1659.

⁴ Son till dåv. komministern i Vårdsberg Zacharias Wimmermarck (f. 1682, komminister i V. 1711—28, d. som kyrkoherde i Furingstad 1735) och Katarina Wallin (f. 1687, d. 1751).

TILLIKA MED DESS KIÄRA HUSTRU ÄRLIGE OCH GUDFRUKTIGE ANNA HINDRIKS-DOTTER (övriga delen är dold av marken).

Gravsten av kalksten. Med avslutning upptill som föreg. Inskr.: IHS VID . DENNE . STEN . ÄRO . CORNETTEN . HERR . ARVID . FREDENBERG . FÖDD . 1717 . DÖD . 1802 OCH . DESS . FRU . BRIGITTA . HEL . BRANDSTEDT . FÖDD . 1723 . DÖD . 1789 . BEGRAFNE . FRÅN . RINGETORP . OCH AFBIDA . EN FRÖJDEFULL . UPPSTÅNDELSE .

Gravmonument av grå granit i form av en stela, upptill med altaravslutning i antik stil. Å framsidan av den sistnämnda en eklövskrans av gjutjärn. Det hela vilar på ett postament, bestående av trenne trappsteg. Inskr.:

JOHAN ODENCRANTS HOFRÄTTS RÅD, LAGMAN I KALM : L : OCH ÖLANDS LAG-SAGA RIDDARE AF K : N : O : FÖDD 1737. DÖD 1804. HWILAR I DENNA GRAF, MED SIN ÄLSKADE MAKAN ANDRIETTA FREDRICA FRÖBERG FÖDD 1748. DÖD 1803. ODLAT SNILLE OCH WERKSAM DVGD FÖRWARDFADE DEM AKTNING OCH KÄRLEK. FVRA SÖNER, EN DOTTER OCH MÅG RESTE MINNESVÅRDEN.

Monumentet är förfärdigat av »Capitainen och Kongl. Stenhuggaren Göthe i Stockholm» (Odençantz).

Denne Odençantz var son till biskop Rhyzelius (jfr s. 111) och fader till häradshövdingen J. F. Odençantz, förf. av beskrivningen över Vårdsberg (jfr s. 139).

Gravsten av kalksten i form av en uppåt avsmalnande stela med litet, halvcirkelformat krön. Inskr.: JOHAN HALLENDORFF V PASTOR OCH COMMINISTER J WÅRDSBERG. FÖDD 1758. DÖD 1813. WÅRDSBERGS FÖRSAMLING RESTE STENEN

EPITAFIER

Epitafium (fig. 145) i form av en målad tavla, föreställande den uppståndne Frälsaren, svävande med korsfanan, inom en aureola. Därunder knäböja till vänster en gråhårig man med åtta söner och till höger tvenne hustrur med tolv döttrar. Underskrift: Thera Taffla Haffuer Jagh Måns Oluffson 3 Werckt fomet, effter min salige Suärs Begraffenigh Måns Persson i Metesiö, med 2 Sina hustrur S. Karin hâfans Dotter och S. Kirstin Måns Dotter. Och theras Barn.

P.M.S.A.M.S.N.M.S.¹S.M.S.P.M.S.S.M.S.M.M.S.P.M.S.A.M.D.I.M.D.I.M.D.A.M.D.
E.M.D.K.M.D.S.M.D.K.M.D.M.M.D.A.M.D.I.M.D.I.M.D.

Olja på duk. Vacker ram i grönt, svart och vitt, med målade ornament. Ramen krönes av en triangulär målning (på trä) föreställande Gud Fader i bröstbild, med lyftade armar. Krönets ram har å insidan tandsnitt.

H. från spetsen 153, b. 90 cm. 1600-talets mitt. Epitafiet befann sig 1919 i tornet. En fränsett omramningen alldeles liknande tavla har från Ytter-Selö kyrka, Södermanland, kommit till Statens historiska museum (inv.nr 10,027).

Epitafium (fig. 146) av skulpterat trä, målat i brokiga färger. Rektangulär tavla, flankerad av tvenne halvkolonner, som uppbära ett entablement. Över det-

¹ Härifrån fortsätter inskr. å själva ramen.

Fig. 145. Vårdsberg. Epitafium över Måns Persson i Metsjö, hans hustrur och barn. Foto 1919.

Epitaph des Måns Persson. Mitte d. 17. Jhts.
Epitaph of Måns Persson. Middle of 17th century.

samma ett bevingat hjärta, från vilket en hand utgår, hållande ett kors. Däromkring bladverk. Å sidorna två putti, den ena med lie. Tavlan flankeras av bladverk och avslutas nedtill med ett av tvenne palmkvistar och en kunglig krona dekorerat parti. Inskr. å entablementet: *COELESTIA COR PETIT ULTRO FIDELE*.¹ Ps. 38: 10 *☩* Öfve för Dig är alt mitt begär, etc Å själva tavlan

¹ Övers.: Troget i det jordiska, söker hjärtat de himmelska tingen.

Fig. 146. Vårdsberg. Epitafium över J. A. Berg och Katarina von Mellen. Foto 1919.

Epitaph des J. A. Berg und der Katarina von Mellen aus d. J. 1724.
Epitaph of J. A. Berg and Katarina von Mellen from 1724.

sydvästra del befintlig, 1894 igenfylld grav lär enligt den nuvarande traditionen ha tillhört Bergska familjen.

Epitafium av brunpolerad kalksten (fig. 147) i form av ett gavelstycke till en antik sarkofag. Därå en fumarol, kring vilken en feston lindats. Av förgyllt bly. Å sarkofagen med gyllene bokstäver:

JUNGFU. *CHRIST* : *MAGD* : *ELLÆSEN*. FÖDD. D: 1. OCT. 1708. SEDAN . HON . UTI . NITISK . GUDS . FRUGTAN . SÄLLSYNT . MENNISKOKÄRLEK . RENA . SEDER . FULLBORDAT . ETT . ÄROFULLT . LIFSLOPP . LEMNADE . HON . D. 14. DECEMBER. 1771 . SIN . SIÄL . HIMMELEN . SIN . KROPP . JORDEN . SITT . NAMN . DEN . EFTERLEFWANDE . DYGDEN . TACKSAMHETEN . SÖRIANDE . RESTE . DENNA . MINNES . WÅRD .

H. 163 cm.

fortsätter inskriften med omväxlande fraktur och antikva:

Kom christen och betrachta, det ena oss bör achta: Hwar stund at högre swinga med trones snälla wingar. Kongl. Majjttz Trotienare och Cronones Befallningsman, Högachtade och wälbetrodde H: JOHAN. A. BERG, född år 1650, d. 14 Junii och saligen afsomnad på Ringatorp A^o 1727 d. 21 Sept, samt hans k. maka, Matronan fordom wälähreborna och dygdädla CATHARINA von MELLEN född år 1655, och död på Ringatorp d. 17. martii 1720. hafwa thetta sig till äminnelse uprättadt, A^o 1724.

Lijk-Texter. Tob. 3: 6. Herre bewisa mig Nåd, och tag min Anda bort i frid; ty jag wil hellre död wara än lefwa. Sap. 3. The rättfärdigas siälar äro i Gudz hand, och intet dödzwal kommer wid them.

H. 234, b. 150 cm.

Detta epitafium, som nu sitter å norra korväggen, befann sig 1829 (Inv. 1829) i södra korsarmen. En i rundkyrkans

BROOCMAN omtalar ett epitafium, som nu är försvunnet. Det hade formen av en tavla. På densamma stod: Eric Slatte och Karin von Scheiding. Esaias von Helden och Ingeborg Jacobsköld. Simon Grubbenhielm och des Fru Osenhielm.¹

Samme förf. omtalar även ett huvudbanér från 1623, som i vapnet visade tre upprättstående stolpar med en stjärna på den mellersta. Över hjälmen en stjärna. På banéret kunde enl. Broocman endast läsas: . . . othven.

Tavla av trä, med halvrund avslutning upptill. Å densamma är målat i grisaille ett vitt kors med Maria och Johannes vid sidorna. Nedtill, under glas: *Lu: 19. v. 30. Det är fulkommat.* H. 112 cm. Enkelt arbete från 1800-talets början. Befann sig före 1894 över altaret (fig. 124).

Gustaf III:s tal 1772, i enkel, förgylld rococoram.

Karl XIII:s tal 1817, i enkel mahognyram.

Följande av Ambrosius Hedengran med kopparstuckna omramningar sirade minnesblad:

Fröjdevåde vid hundraårsminnet av Uppsala möte 1693. I enkel träram.

Åminnelsekrift vid jubelfesten 1717.

Åminnelsekrift vid jubelfesten 1721.

En enkel träram, som hört till någon av de sistnämnda tavlorna, finnes bevarad.

Krön av skulpterat trä. Gyllene akanthus kring ett änglahuvud. Senbarock. Längd 123 cm. Möjligen från ett epitafium.

Kista av trä med halvcylindriskt lock. Kraftiga järnbeslag. Golvfast i sakristian. 1700-talet.

Tvenne stolar med fyrkantiga ryggstycken. I sakristian.

Två speglar med enkla, gustavianska ramar i guld. De ha varit krönta med kunglig krona (en bevarad, lös). H. 49, b. 30 cm. Omkr. 1800.

¹ Erik Slatte, häradshövding, levde 1620, enl. Anrep begraven i Vårdsbergs kyrka, g. m. Karin von Scheiding. Esaias von Helden (d. 1670 på Ringatorp i Vårdsberg), g. m. Ingeborg Jacobsköld (d. 1699).

Fig. 147. Vårdsberg. Epitafium över Kristina Magdalena Eliäsen. Foto 1919. Epitaph der Kristina Magdalena Eliäsen aus d. J. 1771. Epitaph of Katarina Magdalena Eliäsen from 1771.

FÖRSVUNNET
EPITAFIUM
OCH HUVUD-
BANÉR

TAVLOR

KRÖN TILL
EPITAFIUM?

KISTA

STOLAR

SPEGLAR

- LJUS-
SLÄCKARE Ljussläckare av järn med mångkantigt, vackert bemålat träskåft. L. 176
cm. 1700-talet.
- DÖRR-RING Dörr-ring av järn med drakhuvuden. Tämligen enkel form. Diam. 14 cm.
11—1200-talen.
- SNIBBSKÅL Snibbskål av lövträ. Å undersidan inskuret A M Skålen är 20 cm. i fyr-
kant. 1600-talet?

FÖRSVUNNA
INVENTA-
RIER En del »småpersedlar som kyrkan icke kunde hafva af nöden», försåldes på
auktion 1799 (K. I: 2).

RING-
KLOCKOR Ringklocka av modern form. Å densamma: NÄR KLINGEN AF MIN RÖST, O
CHRISTEN, ÖRAT HINNER, KOM TILL DET HELGA RUM, ATT DYRKA HERRAN GUD.
LEF FÖR DET GODA BLOTT, FÖR HIMLENS SKÖNA BUD TILL DESS VID LIVVETS SLUT
JAG OM DIN DÖD PÅMINNER.

DÅ STIFTETS BISKOP JOHAN JACOB HEDRÉN VAR VÅRDSBERGS FÖRSAMLINGS
KYRKOHERDE, OCH LÖJTNANT JOH. FR. ODENCRANTZ ÄGARE AF VÅRDSBERGS SÄTERI
ZACH. GISTEDT COMMINISTER OCH ANDERS ANDERSSON I ÖRMINGE KYRKANS FÖRE-
STÅNDARE, BLEF DENNA KLOCKA GJUTEN I STOCKHOLM 1848 AF CARL AUG. NORLING
H. 110 cm.

Enligt BROOCMAN har denna klocka omgjutits 1655, 1671, 1684 och 1708.
B. anför den huvudsakligen versifierade inskription, som vid det sistnämnda till-
fallet anbragtes å densamma.

Enligt WIDEGREN omgötos båda kyrkans klockor 1803.

Ringklocka av modern form. Å densamma: DÅ KARL ALFRED CORNELIUS
VAR LINKÖPINGS STIFTS BISKOP, FRANS VICTOR GLIMBORG VÅRDSBERGS FÖRSAM-
LINGS KYRKOHERDE OCH PER OTTO REINHOLD ANDERSSON KYRKANS FÖRESTÅNDARE
BLEF DENNA KLOCKA GJUTEN ÅR 1887 I STOCKHOLM AF FIRMA JOH. A. BECKMAN & Co.

VI LOFVE DIG, O STORE GUD!
MED MAGT OCH ÄRA GÅR DITT BUD,
DITT HELGA ORD KRING HIMLAR OCH KRING JORD
»HELIG, HELIG, HELIG ÄR HERREN GUD!»

H. 95 cm.

FÖRSVUN-
NEN PRIM-
KLOCKA Den lilla primklockan, som fordom var upphängd i korvalvet, bakom altar-
skåpet, är redan å s. 117 omtalad. 1637 säges, att det plägade ringas i den-
samma, när gudstjänsten skulle begynna (K. I: 1).

OMGJUTEN
KLOCKA I inventariet 1653 (Domkap.) omtalas: »Noch Timmeklocka, om 3 skeppund¹,
införd ifrån Ryssland, och gifwin efter S. Ryttemest. Hans Nilsson i Rogesta,
till hielp till enn lijten Klocka i Stapellen». Säkerligen alltså sedermera om-
gjuten till en större.

¹ Förkortat.

SAMMANFATTNING AV VÅRDSBERGS KYRKAS KONSTHISTORIA

I. Rundkyrka med halvrunt kor. I den förra ett ringformigt tunnvalv, uppburet i mitten av sex pelare, bildande en murecylinder. Däröver reste sig ett mindre, åttkantigt torn. Rundkyrkan var utvändigt dekorerad med lisener och halvkolonner i förening med figurskulpturer, invändigt med nischer. I söder en portal. Fönster troligen runda. Övre våningen hade längs takkanten skottgluggar. 1100-talet, kanske tidigare. Fig. 148 A.

Från denna period äro inga inventarier bevarade.

II. Korskyrka och sakristia tillbyggas i det halvrunda korets ställe, såvida det sistnämnda icke rivits förut. Hur korskyrkan varit täckt, kan icke med bestämdhet avgöras. Troligen har det funnits trävalv. 1200-talets senare del. Fig. 148 B.

Från en något senare tid — 1300-talet — stamma kalken och dess patén.

III. Korskyrkan välves under 1400-talet. Troligen tillkommer även vapenhuset under detta århundrade. Fig. 148 C.

Från denna tid stammar altarskåpet, 1438. Kanske betecknar tidpunkten för dettas anskaffande också fullbordandet av valvslagningen?

IV. 1753—54 rives tak-tornet, tunnvalvet med dess mittpelare, vapenhuset och sakristian. Rundkyrkans murar fasas av i öster och bågen mot korskyrkan vidgas. Det hela täckes med ett slags brädtunnvalv. Västtorn och ny sakristia byggas. Fig. 148 D.

Inventarier från 1600-talet: Oblatask (1651), kalkdukar, epitafium m. m. Från 1700-talet: Predikstol (1757), orgel (1762), vinkanna (1798), epitafier m. m.

V. Kyrkans inre undergår en fullständig förändring 1803 och åren däromkring. Från denna tid återstå numera altaranordningen (utom altarringen) och läktaren. 1845 kom turen till det yttre. Allt putsas. Skulpturer borthuggas eller i bästa fall döljas genom överputsning.

VI. Restaurering 1894. Alla väggnischer, utom två, igenmuras eller täckas för. Portalen till vindstrappan upptäckes. Likaså grundmuren till mittpelarna och till rundkoret. Målningarna från 1616 upptäckas och överkalkas.

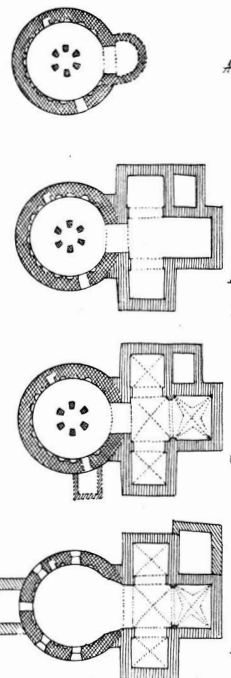

Fig. 148. Vårdsberg. Schema, belysande Vårdsbergskyrkas byggnadshistoria. Angående streckningens betydelse, jfr fig. 110.

Grundrissentwicklung der Kirche. Plan showing the development of the church.

ZUSAMMENFASSUNG

Vielleicht schon im 12. Jh. wurde in Vårdsberg eine Rundkirche mit halbrundem Chor (Fig. 148 A) erbaut. Diese war mit einem ringförmigen Tonnengewölbe bedeckt, das von sechs Pfeilern, die einen Mauerzylinder bildeten, getragen wurde. Das obere Stockwerk der Kirche hatte längs der Dachkanten Schiesslücken, von denen einige noch erhalten sind. Gleich den meisten schwedischen Rundkirchen ist auch Vårdsberg's Kirche offenbar zu Verteidigungszwecken erbaut worden. Die Aussenmauern waren mit Lisenen und Halbsäulen, in Verbindung mit figuralen Bildhauereien, ge-

schmückt. Im Inneren waren die Wände durch Nischen belebt, welche mit denen der italienischen Centralkirchen, z. B. San Tommaso bei Bergamo, übereinstimmen.

Gegen Ende d. 13. Jhts. baute man an der Stelle des halbrunden Chores eine kreuzförmige Kirche (Fig. 148 B). Wie diese ursprünglich gedeckt war, lässt sich nicht mehr mit Sicherheit feststellen. Möglicherweise wurde das Dach durch ein Holzgewölbe gebildet. Die Kreuzkirche wurde während des 15. Jhts. mit den gegenwärtigen Ziegelgewölben (Fig. 148 C) versehen. Aus dieser Zeit (1475—1500) stammt der Schnitzaltar, wahrscheinlich eine norddeutsche Arbeit. Vier von den gemalten Darstellungen sind auf Kupferstiche Schongauers zurückzuführen.

In den Jahren 1753—54 wird die Kirche in einer Art umgebaut, die ihr altertümliches Gepräge nahezu gänzlich verwischt. Das Tonnengewölbe der Rundkirche nebst dessen Mittelpfeilern werden niedergerissen und an dessen Stelle das gegenwärtige Brettergewölbe angebracht. Die Vorhalle und die alte Sakristei verschwinden ebenfalls, ein West-Turm und eine neue Sakristei werden gebaut (Fig. 148 D).

Im Jahre 1845 wurden die Skulpturen an der Aussenseite der Rundkirche entfernt oder übermauert.

Im Jahre 1894 wurde die Kirche restauriert, wobei die meisten Mauernischen in der Rundkirche vermauert worden sind.

RESUMÉ

In the twelfth century a round church was built at Vårdsberg with a semi-circular choir (ill. 148 A). It was covered with an annular barrel vault supported by six pillars, forming a cylindrical wall. The upper story of the church had loopholes along the top of the wall, some of which still remain. Like several Swedish round churches Vårdsberg church was evidently built for purposes of defence. The outer walls were decorated with mouldings, half-columns and carved figures. Internally the walls were enlivened by recesses in agreement with the Italian central churches, e. g. S. Tommaso near Bergamo.

At the end of the thirteenth century a cruciform church (ill. 148 B) was erected in place of the semi-circular choir. It cannot be definitely decided how this church was originally covered. It is possible that the roof consisted of a wooden vault. The cruciform church was vaulted during the fifteenth century with the present brick vault (ill. 148 C). An altar-piece of German workmanship dates from about 1475—1500. To four of the paintings the master has used as models engravings by Schongauer.

In 1753—1754 the church was rebuilt in such a manner that its ancient features were almost altogether obliterated. The barrel vault of the round church with its central pillars was torn down. The present wooden panelled vault was erected in its place. The vestibule and the old sacristy also disappeared. The west tower and a new sacristy were built (ill. 148 D).

In 1845 the carvings on the outside of the round church were cut away or hidden.

In 1894 the church was restored, when most of the recesses in the walls of the round church were walled up.

Fig. 149. Örtomta kyrka. Exteriör från sydost. — Foto 1919.

Die Kirche von Südosten. — The church from the south-east.

ÖRTOMTA KYRKA

ÖSTERGÖTLAND, ÖSTERGÖTLANDS LÄN, BANKEKINDS HÄRAD

LINKÖPINGS STIFT, BANKEKINDS KONTRAKT

TRYCKTA KÄLLOR: BROOCMAN, s. 251—259. — WIDEGREN, s. 585—591. — RIDDERSTAD, Lex., II, s. 414—415. — RIDDERSTAD, Beskr., s. 156—168.

HANDSKRIVNA KÄLLOR OCH AVBILDNINGSSAMLINGAR: A. T. A.: IHRFORS, s. 251—253; HILDEBRAND, s. 210—211; MANDELGREN, Beskr., s. 164—167; SÄVE, s. 11—13; Inv. 1828 och div. andra papper; div. fotografier. — DOMKAP.: Acta visitationis, 1640 och 1653 (båda med inv. förteckn.) samt 1696 och 1713. — MANDELGREN, Saml.: Div. ritningar.

KYRKANS ARKIVALIER. I Landsarkivet, Vadstena: Sockenst.-prot. 1677—1700, 1710—52 (C. 2); kyrkoräkensk. 1633, 1652, 1668—69 (C. 1); 1676—1719 (L. I: 1); 1707—52 (L. I: 2); 1719—57 (L. I: 3); 1753—1826 (C. 3); 1763—90 (L. I: 4); 1789—1834 (L. I: 5); 1790—1804 (L. I: 6); 1804—13, 1824—36 (L. I: 8); 1836—58 (L. I: 9); visitationsprot. 1668, 1686, 1696, 1713 (C. 1); 1752, 1796 (C. 3); inv.-förteckn. 1619—95 (C. 1); 1642—1811 (C. 3); 1688—1728 (L. I: 2); div. anteckn. om kyrkoreparationer, klockorna, kyrkans historia och gåvor till kyrkan 163?—1636 (C. 1); om omkostnader för kyrkan 1722—45 (L. I: 3); om Wellingkska graven 1704, omkostnader för kyrkan 1710—49 och gravar i kyrkan 1730—49 (L. I: 2); om kyrkans historia (C. 3); om gåvor till kyrkan

m. m. (O. I: 1); om ringmursdelning 1701 (C. 2). — Födelse- och dopböcker finnas bevarade fr. o. m. 1633. — I kyrkan: Sockenst.-prot. 1790—1837 (K. I: 1), fr. o. m. 1838 (K. I: 2); visitationsprot. fr. o. m. 1859 (N. I: 1).

SOCKEN

Örtomta socken omnämnes första gången i ett brev år 1357.¹ Den utgör ett pastorat, som sedan 1732 lyder under ägarens till Ekenäs patronatsrätt.

KYRKOÅRD, KLOCKSTAPEL OCH GRAVKAPELL

Kyrkogården, som huvudsakligen utbreder sig söder och öster om kyrkan (fig. 150), omgives av en ringmur av gråsten i kallmur, vars övre yta ligger i själva kyrkogårdens nivå, utom i väster, där den är upphöjd. Å södra sidan en port med enkla granitstolpar och vackra, smidda järngrindar. Porten tillkom 1840, varvid grindarna smiddes av smeden Ölander. En annan, liknande port finnes å den västra sidan. Förmodligen var det grindarna till den sistnämnda, som man 1821 beslöt anskaffa (K. I: 1).

Den gamla ringmurens rappning omtalas 1730 (L. I: 3), alltså bör ringmuren ha varit murad. Dess omtäckning med spån nämnes 1679 (C. 2). År 1821 bortogs spånen och jämnades muren ovanpå. Förmodligen revs den i sin helhet 1839, då en omfattande planering av kyrkogården ägde rum (K. I: 1). — Kyrkogården utvidgades 1862 till nära dubbelt omfång (N. I: 1).

Mitt å kyrkogårdens östra sida ligger klockstapel, ett fyrkantigt hus med väggar av gulmålade, spåntade bräder och med ett åttasidigt, spetsigt tak, täckt med galvaniserad plåt. Den uppfördes 1877. Dess föregångare var en »klock-

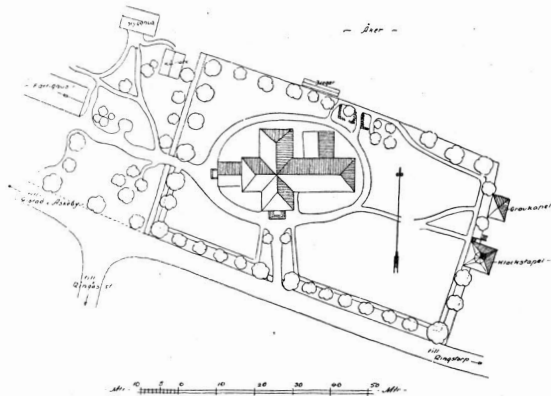

Fig. 150. Örtomta. Situationsplan av kyrkan och dess närmaste omgivningar. Uppmått 1915 av Th. Bergentz.

Situationsplan. — Plan of the church.

¹ W. A. Kullberg, Svenska Riksarchivets pergamentbrev f. o. m. 1351 (1866—72), nr 304.

Fig. 151. Örtomta. Gravvård över Svante och J. L. S. Banér. — Foto 1916.

Grabmal der Freiherren S. und J. L. S. Banér. Anfang d. 19. Jhts.
Gravestone of the barons S. and J. L. S. Banér.

stol», byggd av timmer 1801—02 för att bereda plats för klockorna, som man icke längre vågade ha kvar i tornet (K. I: 1). Ursprungligen hade de ej heller varit placerade i detsamma, utan i en verklig klockstapel. En sådan omtalas 1694 såsom ostadig »för des stoora högdz skull» (C. 2). År 1739 flyttade emellertid mäster Gabriel tornbyggare klockorna till kyrktornet, en åtgärd som dock skulle bli synnerligen ödesdiger för dettas bestånd (C. 2). Däröfver nedan.

Klockstapelns utseende på 1840-talet framgår av fig. 156.

KYRKBYGGNADEN

Kyrkan består av ett långhus med tvenne korsarmar; å norra sidan en sakristia samt i väster ett vapenhus (fig. 152).

Kyrkan — utom den östligaste travéen — är murad av gråsten, h. o. v. i mängd med kalksten. Avlastningsbågar, lister o. d. äro av finhuggen kalksten. Murarna i den östligaste travéen äro, liksom samtliga valv, av tegel. Likaså det

HUVUD-
DELAR

MATERIAL

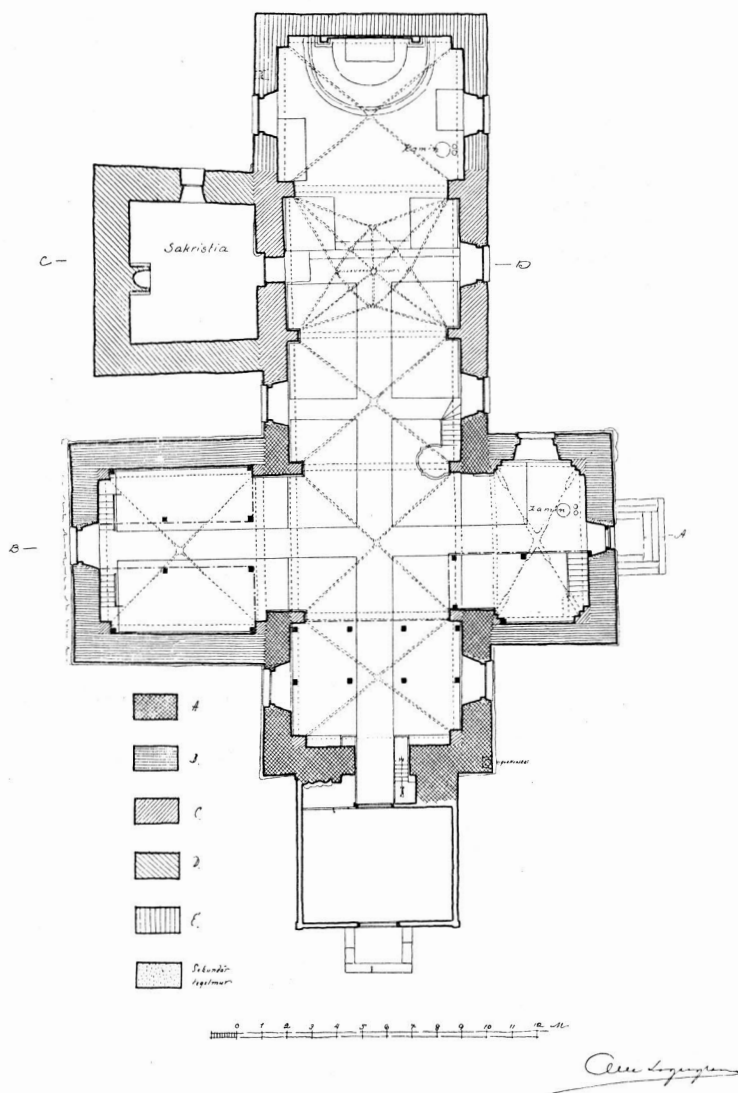

Fig. 152. Örtomta. Grundplan. Uppmått av O. Lagergren 1915. A be-tecknar murverk, tillhörande den äldsta kyrkan, B d:o fr. 1200-talet, C d:o fr. 1400-talet, D d:o fr. 1500-talet, E d:o fr. 1730.

Grundriss. A Mauerwerk der ältesten Kirche, B aus dem 13. Jht, C aus dem 15. Jht, D aus dem 16. Jht, E aus 1730. — Plan. A walls of the oldest church, B from 13th century, C from 15th century, D from 16th century, E from 1730.

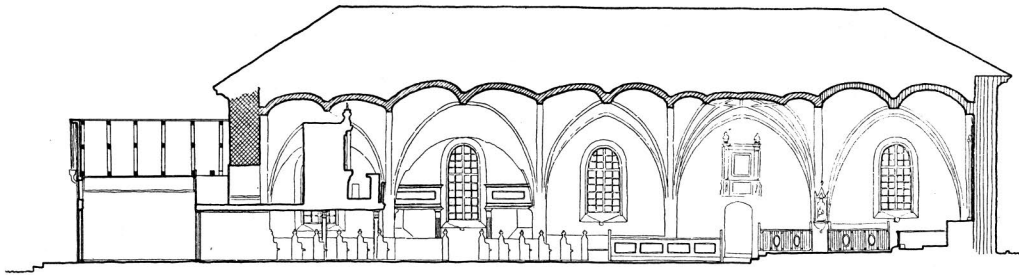

Fig. 153. Örtomta. Sektion mot norr. Uppmätt av O. Lagergren 1915.
Sektion gegen Norden. — Section towards the north.

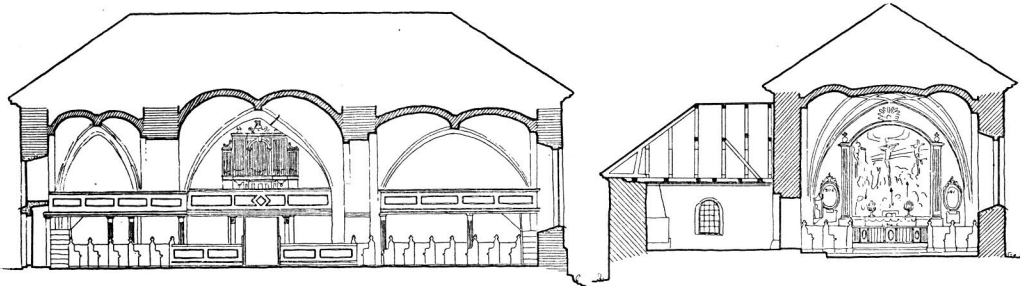

Fig. 154. Örtomta. Sektion av tvärskeppet mot väster.
Uppmätt av O. Lagergren 1915.
Schnitt des Querschiffes gegen Westen.
Section of the transept towards the west.

Fig. 155. Örtomta. Sektion av kor och sakristia mot öster. Uppmätt av O. Lagergren 1915.
Schnitt des Chors und der Sakristei gegen Osten.
Section of the choir and the sacristy towards the east.

översta partiet (omkr. 50 cm. högt) av kyrkmurarna i övrigt. Vapenhuset är av reveterat trä.

Kring hela kyrkan, utom vapenhuset, sakristian och den östligaste valvkvadraten, löper en skråkantad, finhuggen kalkstenssockel, synlig även inifrån sakristian.

Yttermurarna äro över allt slätputsade, innermurarna likaså. Från korsarmarnas vindar kan iakttagas att långhusets yttermurar ursprungligen varit putsade. Vid takkanten löper runt hela kyrkan utvändigt en rikt profilerad, murad list. Den tillkom 1854, då murarna höjdes genom en påmurning av tegel (i allmänhet fem skift).

I långhusets södra yttervägg, 15 cm. från det västra gavelhörnet finnes en märklig anordning i muren. 130 cm. över den nuvarande marknivån är en rundbågig öppning (h. 17, b. 48 cm.), utförd i en kalkstenshäll. Innanför öppningen ett litet fyrkantigt rum, vars botten utgöres av en kalkstenshäll med en skål-

SOCKEL

YTTÉR- OCH
INNERMUR-
RARNAS BE-
HANDLING

Fig. 156. Örtomta. Kyrkan och klockstapeln på 1840-talet. Teckning av N. M. Mandelgren (Saml.).

Die Kirche und der Glockenturm um 1840. — The church and belfrey about 1840.

formig fördjupning (diam. 33, dj. 12 cm.). Det hela har karaktären av en piscina (uttömningssten), men då den dels befinner sig på en för en sådan svårigen tänkbar plats, dels saknar hål i botten, bör den haft annan användning. Sannolikt har den varit en vigvattensbehållare. Dess läge kan vara motiverat genom antagandet av en ursprunglig portal i södra väggen strax öster om vigvattensnischen.

Anordningen, som tvivelsutan är samtidig med kyrkan, är av största intresse.

Kyrkans samtliga delar, utom sakristian, ha sedan 1854 valmtak med synnerligen låga fall. De täckas av skiffer. Förut voro taken spånade (K. I: 1). På vapenhuset, som har sadeltak, lades skiffer först 1870 (K. I: 2).

LÅNGHUSET OCH KORSARMARNA

FÖNSTER Samtliga fönster äro stora och rundbågiga, utom ett mindre å södra korsarmens sydsida, vilket, liksom sakristians fönster, är stickbågigt. Det är tillbyggnaden i öster år 1730, som varit avgörande för fönstrens gestaltning, i det de äldre fönstren 1806 ändrades i överensstämmelse med tillbyggnadens (K. I: 1). Fönstren ha små rutor i vitmålade träramar. Dessa tillkommo 1848. Samma år försåldes det från de gamla fönstren överblivna blyet och järnet på auktion (K. I: 1).

Utom vapenhusets, finnes blott en yttre portal, nämligen å södra korsarmens sydsida. Den har stickbågig omfattning. Likaså den med sakristian samtida portalen mellan kyrkan och sakristian. I densamma en dörr av stora nitade järnplåtar, sammanhållna med beslag, med några få ornament (rosetter och liljor). Eljest äro samtliga dörrar av nyare dato, av trä och brunmålade.

Långhusets golv är av tegel. I gångarna och i koret kalkstensplattor. Koret — den östligaste travéen, d. v. s. tillbyggnaden från 1730 — ligger tre trappsteg högre än den övriga delen av kyrkan. Kyrkgolvet omlades och sänktes 1806 (K. I: 1). Angående Banérska gravkoret, se s. 180.

Korsarmarna öppna sig mot långhuset med breda rundbågar, vilande på enkla, skråkantade impostlister av finhuggen kalksten. Insidan av den norra bågen täckes av finhuggna, platta hällar, omsorgsfullt lagda intill varandra. Troligen är detta fallet också i den södra bågen.

Långhuset och korsarmarna äro välvda.

Valven ha sköldbågar och gördelbågar av en stendlängds bredd, vilande på ensprångiga — i södra korsarmen tresprångiga — pilastrar utan kapital eller socklar. Vid bågöppningarna mot korsarmarna löpa sköldbågarna på ömse sidor om desamma, följande de förras kontur. Valven äro enkla kryssvalv, med undantag för det andra från öster, som är ett stjärnvalv. Ribborna ha halv spetsoval genomskärning, utom i södra korsarmen, där deras nedre och övre del har kvadratisk, deras mellersta del halv spetsoval genomskärning. Slutstenarnas konturer äro obestämda.

Trots smärre olikheter, synas samtliga valv vara samtida. De utmärka sig icke för någon elegans i konstruktivt hänseende, snarare för motsatsen.

Korvalvet, som är samtidigt med utvidgningen 1730, har ellipsformade sköldbågar. De utgå i väster från pilastrar, som lagts intill de förut be-fintliga.

En ursprunglig ingång till vinden har funnits ovan valvet i södra korsarmens västra mur, nära långhusväggen. Den är synlig blott inifrån.

Kyrkan uppvärms med tvenne kaminer, den ena placerad vid korets södra sida, den andra invid södra korsarmens norra mur.

INGÅNGAR

GOLV

INNER-
VÄGGAR OCH
VALV

Fig. 157. Örtomta. Vigvattensnisch å södra sidan. Foto 1916.
Weihwasser-Nische an der südlichen Seite
Holy-water niche on the south side.

UPPVÄRM-
NING

Fig. 158. Örtomta. Interiör mot öster. Foto 1919.
 Interieur gegen Osten. — Interior towards the east.

TORN, VAPENHUS OCH SAKRISTIA

Från en skrub i vapenhusets nordöstra hörn och från dess vind kan man studera resterna av det gamla, under vintern 1828—29 rivna tornet. Från den förra platsen kan iakttagas ett ännu kvarsittande, omkr. 40 cm. framskjutande stycke av tornmurens norra del. Den var 135 cm. tjock och i förband med långhuset. Strax invid långhusväggen synas fragment av en dörrpost av tegel; säkerligen från ingången till torntrappan. I öster, mot långhuset, finnes en rundbågig öppning med skråkantade impostlister av kalksten, utan tvivel ursprunglig. I densamma är en fyrkantig dörrkarm insatt.

Kort efter tornets rivande — närmare bestämt 1830 — byggdes vapenhuset av reveterat trä. Dess golv och plana, vita innertak äro av bräder, dess väggar av trä, 1891 målade i ljusbrunt. I väster en dörr, rakt avslutad upptill.

Sakristian upplyses av ett stickbågigt fönster i öster med små, blyinfattade rutor. Å insidan en järnbeslagen svartmålad trälucka. Brädtak, vitmålat. Golvet är av trä och ligger två trappsteg högre än långhusets. Det var intill 1806 av sten (K. I: 1). I sakristian en öppen spis.

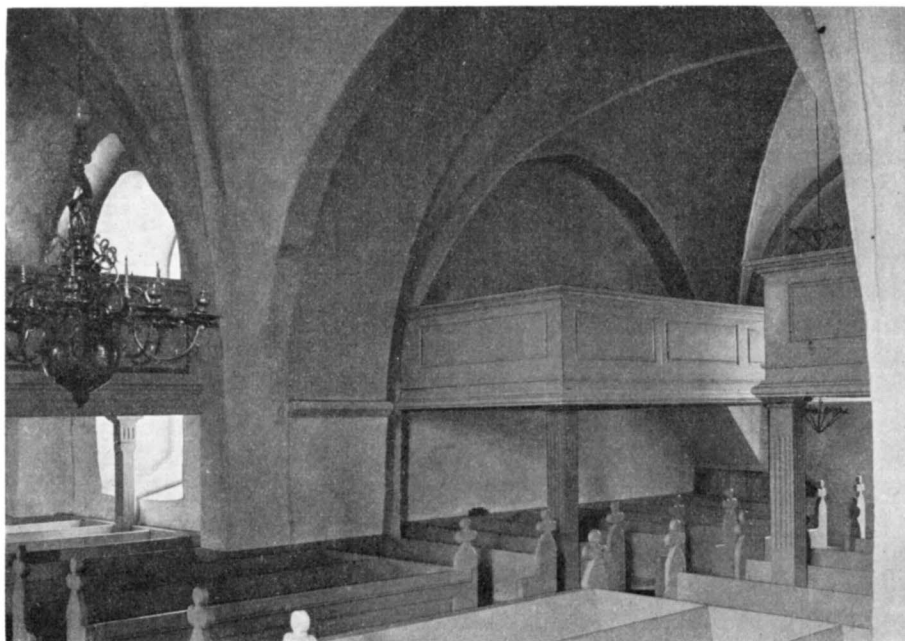

Fig. 159. Örtomta. Interiör mot nordväst. Foto 1916.

Intérieur gegen Nordwesten. — Interior towards the north-west.

BYGGNADSHISTORIA

Den äldsta anläggningen i Örtomta har bestått av torn samt ett långhus, vilket sträckt sig åt öster till gränsen mellan andra och tredje travéerna. Där upphöra murarna nämligen att vara putsade ovanför valven. Någon skarpt markerad vertikal fog i muren är emellertid icke synlig. Troligen har ett lägre och smalare kor med absid funnits. Däröfver kan emellertid intet sägas med visshet. Denna äldsta kyrka har haft en enkel, skråkantad sockel av kalksten. En portal bör ha funnits i söder, invid vigvattensstenen.

Säkerligen var det på grund av utrymmesbrist i kyrkan, som korsarmarna uppfördes. Deras övermurar äro putsade, alltså ha de i likhet med långhuset från begynnelsen haft platt tak. De fingo samma sorts sockel som kyrkan. Dock ligger korsarmarnas sockel endast på ett ställe i jämnhöjd med långhusets. Lika litet som korsarmarnas sockel äro deras murar i förband med långhuset.

För dateringen av dessa äldsta byggnadsperioder finnas ej många hållpunkter.

De tunga och välproportionerade, på enkla, men eleganta impostlister vilande rundbågarna, vilka öppna sig mot korsarmarna, bära dock tydlig 1200-talskaraktär.

1100-talet blir sålunda en lämplig datering för den äldsta kyrkan, en datering som till fullo stämmer in med vad man eljest av kulturhistoriska skäl skulle vänta.

Ett förmodligen ursprungligt kor rives, och kyrkan förlänges med den tredje travéen från väster räknat. Den förlängda delen får en portal i söder och samma slags sockel som den förutvarande. Samtidigt måste kyrkan i sin helhet hava välvts. Tredje travéens övermurar äro nämligen *icke* putsade; de ha alltså icke stått synliga. Någon skarpare datering för denna ombyggnad än »1400-talet» torde icke stå att vinna.

Ännu senare, men dock medeltida, är sakristian. Observera, att långhusets sockel är synlig inifrån densamma och att långhusväggen från sakristievinden sett är putsad — säkra bevis för det förras större ålder.

Ät vem kyrkan ursprungligen varit vigd, säges ingenstädes uttryckligen. Vi äga emellertid intressanta notiser, som kunna belysa denna fråga. Den södra korsarmen kallas sålunda under 1600-talet (C. 1), ja ännu 1715 (L. I: 2) för S. Olofs kor, och den norra benämndes S. Anne kor (enl. stolsindelingslista från 1635 i C. 1).

Den förmodan ligger nära, att Örtomta kyrka, liksom Askeby och sannolikt även Svinstads kyrkor¹, varit en ursprunglig Olofskyrka. Slutsatsen har dragits redan av kyrkoherden C. E. Hallström² i en »Berettelse Om Örtomta-Kyrkios Ålder» etc. (C. 3): »Hon moste hafwa varit helgad Noriges Konung, S. Olof, hvars Chor är borttaget, och i thes stelle vpmurade tre ansenliga Herregrafwar.»

År 1634 restaureras kyrkan på bekostnad av frih. Per Gustafsson Banér³ på Ekenäs. Då uppbrötos på södra väggen tre »store hooll» för nya fönster. »Sedan är dören i S. Olufz Coor (d. v. s. i södra korsarmens sydmur) igen murat, som war en onyttig döör... Så är och Kyrkiodören (= den västra portalen?) förwidgat i ingången, och en skiön stor Ekedöör föresatt» (C. 1). Dörren i södra korsarmen återupptogs emellertid 1730 (C. 2).

År 1652 härjas kyrkan av eldsvåda⁴ (C. 1) och 1717 nedbrann tornet »af en ljungeld» (C. 3).

År 1678 utvidgades sakristiefönstret (C. 2). 1715 skrives: »fönster hull röytt under tornet, och i St Olofs chor» (L. I: 2). 1727 gjordes fönstergluggen på norra sidan vid läktaren (L. I: 2). 1730 utvidgades tvenne fönster, »under tornet» och i södra korsarmen, »eftter de woro tillförne ganska små» (C. 2).

¹ Jfr s. 32 och 80.

² F. 1711, d. 1790. Kyrkoherde i Örtomta 1751—90.

³ Jfr släkttavlan (bil. I).

⁴ Uppkommen genom åkslag. Blixten hade då »stijgit needh i kyrekian mitt öfuer Altaret, och brändt något uthi altartaflann» (visitationsprot. 1653, Domkap.). Taket och tornet uppbrunno vid detta tillfälle.

En genomgripande förändring undergår kyrkan 1730. På bekostnad av frih. Joh. Banér¹ på Ekenäs förlänges kyrkan med den östligaste travéen. Samtidigt igenmuras »den främsta Kiyrkodören, i tridie bänken», synbarligen avses härmed den från ombyggnaden på 1400-talet stammande portalen på södra sidan av det dåvarande koret. Hela kyrkan vitlimmas såväl in- som utvändigt. Arbetet leddes av muraren Bilberg från Hällestad. Allt enligt C. 2.

Mot århundradets slut börja bekymren för tornets bestånd. Sedan klockorna ditflyttats 1739, hade tornmuren nämligen börjat spricka, och vid kungsringsningen 1792 måste »all möjlig varsamhet» anbefallas på grund av »tornets svåra bristfällighet». Kort förut (1790) hade tornet moderniserats i tidens anda. Detta år fick nämligen byggmästaren Seurling från Linköping betalning för tornets »avskärande». För samma betalning skulle han ock »uphissa Globen».

År 1795 besiktigas tornet, varvid befinnes, att »sprickorna ansenligen tilltagit, samt öppnade sig betydligt, då ringning med Klockorna sker». Dessa flyttas fördenskull till den 1801—02 uppförda klockstolen. 1821 sker en ny besiktning, varvid stiftsbyggmästaren J. Holm förklarar, att »tornbyggnad är oundviklig». 1828 undersöker man, om tornet kan nedtagas utan skada för kyrkans västligaste valv (vilket också var synnerligen bristfälligt). På vintern 1829—30 rives tornet och kalkstenen från detsamma försäljes, allt enligt K. I: 1.

Det är 1800-talet som i övrigt ger kyrkan sin nuvarande karaktär. 1806 upphöggs sålunda fönstren »till den höjd och bredd som på nyare Kyrkon (d. v. s. tillbyggnaden från 1730) brukas». Nya fönster upptagas s. å. mitt emot predikstolen och å södra sidan om orgelläktaren. Det »oformeliga Wapenhuset² vid södra kors-Kyrkan» revs vid samma tillfälle, och vapenhuset förlades till tornet, vars västportal upphöggs. Allt under ledning av byggmästare Seurling.

Åren 1829—30 rives som sagt tornet; 1830 bygges vapenhuset. 1854 tillkommer det nuvarande, fula taket som ersättning för det gamla, höga och spånade sadeltaket. Kyrkans utseende före detta sistnämnda år framgår av fig. 156.

INREDNING OCH LÖSA INVENTARIER

Altaret, av trä, vitmålat, omgjordes 1840 (K. I: 2).

Altartavlan föreställer Korsfästelsen (fig. 160). Olja på duk. Av Per Hörberg. Målningen skänktes till kyrkan 1807 av dåvarande patronus, frih. Svante Banér³ på Ekenäs. Den restaurerades 1890 av C. Björling (K. I: 2).

ALTAR-
ANORDNING

¹ JOHAN CLAËSSON BANÉR. Jfr släkttavlan (bil. I). — Ombyggnaden, som utfördes 1730, hade redan 1697 utlovats av Wellingk (jfr släkttavlan), men blev därefter uppskjuten »för det långsamma krigets skull» (L. I: 2).

² När detsamma var byggt, kan förf. icke uppgiva.

³ Jfr släkttavlan (bil. I).

Fig. 160. Örtomta. Altartavla av Per Hörberg. Foto 1919.
Altargemälde von Per Hörberg. — Altar-piece by Per Hörberg.

Den innefattas av en enkel ram i svart och guld, flankerad av tvenne kannelade pilastrar (vit marmorimitation, kanneluren i guld), krönta av gyllene kulor med kors. Överst å ramen ett Gudsöga i träskulptur.

»Ornamenterne» till altartavlan gjordes av snickare Wahlberg (L. I: 5). Omramningen bekostades av kyrkan själv (K. I: 1).

Altarringen, halvrund, är uppdelad i fält medels kannelade pilastrar, mellan vilka bladornament inom ovala ramar. Vitt och guld. Altarringens övre kant och pall äro stoppade med svart kläde. Altarringen tillkom 1806 (L. I: 5).

ÄLDRE
ALTARUPP-
SATS

Den äldre altaruppsatsen är nu placerad å korets norra vägg. Inom en omramning av pilastrar och listverk, som krönes av tvenne i trä skulpterade urnor, befinna sig tvenne oljemålade dukar. Överst en bild av den lidande Fräl-saren i halvfigur. Enligt MANDELGREN (Beskr.) skulle den vara signerad »F. David Svartz fecit 1724, Norrköping».¹ Den infattas av en vacker barockram av spe-gelglas och förgylld metall. Därunder en svag 1700-talskopia efter Lionardos nattvard. Båda tavlorna restaurerades 1890 av C. Björling (K. I: 2).

Omramningen till denna egendomliga altaruppsats är ommålad i brunt. Upptill å densamma *Sij Guds Lamb, som borttager werlbens sjud!*

Jfr s. 79.

Altaruppsatsens h. 235, b. 177 cm.

»Altartaflan lilla (d. v. s. den ovannämnda *Ecce Homo* av Swartz), som 1724 skänktes af hans Excellence Sal grefve Vellingk¹ till kyrkian, blef åhr 1733 af mästern Weis i Norkjöping större giord och förbättrad, med her Cammarherren högvälboren herr Baron Johan Mauritz Banérs¹ stora kostnad» (L. I: 2). Sistnämnda år erhöill alltså altaruppsatsen sin nuvarande, kuriösa form.

Före 1724, då »nya altartaflan (var) giffven af Patrono Ecclesiae», stod med största sannolikhet på Örtomta kyrkas altare det altarskåp, som 1732 skänktes till Askeby. Jfr s. 37.

Madonna, skulpterad i marmor (fig. 161—164). Sitter på en praktfull tronstol. Hon är klädd i en över bröstet öppnad klänning med delvis uppslitsade ärmor och veckrik mantel. Trubbiga skor. Håret, som bildar ett slags valk tvärs över hjässan, nedfaller löst över axlarna. Maria lutar sig snett framåt över barnet, som naket vilar i hennes sköte, gripande om hennes hår och mantel. Modrens högra hand fattar om barnets rygg, i den vänstra frukter.

MADONNA-
BILD

Tronstolens framsida (fig. 161) är rikt ornerad med renässansornament: maskeroner och akanthus. Å baksidan (fig. 164) ett rombiskt fält, krönt (kronan dock icke fullbordad). I fältet tre kartuscher med vapen. Dessa, vilka av konstnären lämnats endast grovhuggna, äro: tre kronor, gående lejon och vase. Bildens h. är 52, dj. 20 cm.

Bilden omtalas i inventarierna första gången år 1728: »Jungfru Mariæ bild på Altaret». Med senare hand är tillagt: »Nu wid präststolen» (L. I: 2). 1796 står den »i en bänk norr om Altaret».

Sedermera befann den sig, sönderslagen, i sakristian, då den 1890 »restaureades» av dåvarande komministern J. P. Jehrlander och uppsattes vid korets norra vägg. Madonnans nässpets, nedre delen av barnets ansikte och delar av dess ben äro nygjorda.

Förekomsten av riksvapnet i förening med vasen bevisar, att Madonnan utförts för någon medlem av det regerande Vasa-huset.² Mästaren — och han var betydande — var, att döma av stilen, fransman. Vår Madonna torde ha utgått från den vid 1500-talets mitt i Champagne verksamma bildhuggarskola, vars främsta mästarnamn är Jacques Juliot.³ I själva verket står vår Madonna mycket nära dennes egna arbeten.

¹ Jfr släkttavlan (bil. I).

² Placeringen av de tre sköldarna liksom också dessas form visar stark överensstämmelse med fransidan å Gustav Vasas en-mark-mynt f. o. m. 1539. Troligen har mästaren haft tillgång till en vapentörebild av liknande art. Varför ryggsidan lämnats ofullbordad, är icke lätt att säga. Har väl mästaren svävat i okunnighet om vapendetaljernas riktiga utseende? Eller — vilket synes troligare — har brådska vid leveransen förhindrat fullbordandet?

³ Jfr särskilt R. KOEHLIN och J. J. MARQUET DE VASSELLOT, *La sculpture de Troyes* (1900).

Fig. 161. Örtomta. Madonna av marmor. Foto E. Lundberg 1920.
Madonna aus Marmor. Mitte d. 16. Jhts. — The B. Virgin of marble. Middle of 16th century.

Fig. 162. Örtomta. Madonna av marmor. Foto 1916.

Madonna aus Marmor. Mitte d. 16. Jhts. — The B. Virgin of marble. Middle of 16th century.

Fig. 163. Örtomta. Madonnan, sedd från sidan. Foto 1916.

Die Madonna, von der Seite gesehen.
The B. Virgin, seen from the side.

Fig. 164. Örtomta. Madonnan, sedd bakifrån. Foto 1916.

Die Madonna, von rückwärts gesehen.
The B. Virgin, seen from behind.

Att döma av ämnet till den stora kronan å baksidan har densamma *icke* haft bågar, varför bilden ej gärna bör vara senare än omkring 1560.¹ 1550-talet blir den naturligaste dateringen för bilden. Kanske har den — ursprungligen utförd för en medlem av den kungliga familjen — kommit att tillhöra Gustav Vasas svåger, den 1567 mördade greve Svante Sture², vilkens måg ägde Ekenäs, varifrån den ju kan ha skänkts till kyrkan. För det sistnämnda talar den omstän-

¹ F. o. m. 1561 är riksvapnets krona — så gott som undantagslöst — försedd med bågar, tämligen höga. Dessförinnan användes den låga, öppna kronan lika konsekvent.

² Sten Sture d. y:s son (f. 1517, d. 1567). Han var gift med Märta Eriksdotter Leijonhufvud. Deras dotter Kristina var gift med Gustaf Banér (f. 1547, d. 1600), också nära befreundad med konungahuset.

digheten, att Madonnan först 1728 omnämnes i inventarierna och då såsom stående på altaret. Fyra år förut hade ju detta fått sin nya tavla, just såsom gåva av Ekenäs' ägare.¹

»1. st. Gammalt Crucifix», sannolikt triumfkrucifixet, omtalas 1796 såsom befintligt inne i kyrkan (C. 3). FÖRSVUNNET
KRUCIFIX

Predikstolen (fig. 165), vid östra hörnet mellan södra korsarmen och långhuset, består av en korg med tre konvexa sidor, mellan vilka utskjutande hörn, dekorerade med beslagsornament. Å de buktiga sidornas mittfält framställningar i låg relief: Kristus i Örtagården (i mitten), Marie bebådelse (till vänster). Det tredje (högra) fältet har endast akanthusfyllning. Å korgens överkant en bokbräda, stödd av ett änglahuvud. Korgen, som nedtill avslutas med en horisontell bladvulst, vilar på ett fyrkantigt insvängt postament, dekorerat med masker. Predikstolen är målad i vitt, grått och ljusbrunt med rika förgyllningar. PREDIK-
STOLEN

Predikstolen, ett svagt arbete av Nils Österbom², inköptes 1742. Den erinrar starkt om dennes verk i Askeby (jfr s. 42). 1796 omtalas den gamla predikstolen, »i flera afdelningar», vilken då förvarades i boden. 1810 var den bortskänkt (C. 3).

Öppna, gråmålade bänkar av ganska konslös beskaffenhet, tillkomna vid restaureringen 1891. Framsidorna av de fyra främsta, i kyrkans längdriktning stående korbänkarna utgöras av skärmar från den 1806 tillkomna bänkinredningen (K. I: 1). De äro dekorerade på alldeles samma sätt som altarringen. BÄNKINRED-
NING

Då Hildebrand besökte kyrkan 1829, voro »de bänkar, som tillhöra Banérska familjen på Ekenäs... med brokiga färger tillpyntade». ÄLDRE
BÄNKINRED-
NING OCH
LÄKTARE

År 1653 var kyrkan försedd »innan til medh igenbygde Stoolar, efter Stadz-maner på både sijdor, grönfärgade och förnijsade, Sammaledz medh enn äfven sådan Lächtare Wästan till» (Domkap.). Dessa hade, enligt samma källa, icke uppbränts vid 1652 års brand. Jfr s. 160.

Kyrkans västligaste travée upptages av en läktare, målad i vitt och guld, med enkel ram-indelning å bröstningen. Orgeln, i vitt och guld, har en ganska smakfull fasad, krönt med diverse emblem. Den synes vara samtidig med orgeln, d. v. s. från 1869 (K. I: 2). LÄKTARE
OCH ORGEL

I södra korsarmen är en och i den norra tvenne enkla, vitmålade läktare. Samtliga läktare uppbäras av kannelerade träpelare.

Nummertavlor, två st. Ovala, med rikt profilerade ramar, upptill krönte med en urna och tvenne lagerkvistar, nedtill avslutade med en inskriftstavla, smydd med lager. Självtavlorna svarta; allt ramverk i guld. Sengustaviansk stil. NUMMER-
TAVLOR

¹ Det vore å andra sidan frestande att antaga, det Madonnan kommit till kyrkan på samma väg som Gustav Vasa-reliefen (jfr s. 183). Men i detta fall skulle man med fog vänta, att den omnämnts i den utförliga anteckningen om reliefens öden.

² Jfr s. 42, noten.

DOPSKÅL

NATTVARDSS-
KÄRL

Fig. 165. Örtomta. Predikstolen. 1742. Foto 1916.
Kanzel aus d. J. 1742. — Pulpit from 1742.

år 1684.¹ Allt i gravyr. Stämplor: 1. MP sammanskrivna (= Michel Pohl d. ä.). 2. En krona (= Stockholm). H. 23,3 cm. Fig. 167.

Patén av silver (fig. 167), helt förgylld. Å mitten IHS. Samma stämplor som å kalken. Diam. 13,8 cm.

Vinkanna av silver (fig. 167), med sparsamma förgyllningar. Pärönformig, med låg, rund fot. Å locket ett liggande lamm med en korsfana. Å kannans sida samma gravyr som å kalken. Inga stämplor. H. 23 cm.

Oblatask av silver (fig. 167). Oval, med tio vertikala utbuktningar å sidorna och å den utåtböjda fotkanten. Locket har utbuktningar, krusad kant samt knopp i form av en druva, å locket undersida motsvarad av en rosett. Dekoreras med drivna och ciselerade akanthusornament. Ett av sidofälten upptages

Någon dopfunt finnes ej. Där- emot en dopskål av silver i form av ett kupigt fat (fig. 168). Drivet och ciselerat arbete. I bottnen Kristi dop i relief, omgivet med en pärlstav. Fatets kant tvärreffield, med en pärlstav innanför. Å undersidan är graverat *I Testamente efter Salig Claes Elg Til Örtompta kyrkio 1714* Stämplor: 1. MM (= Magnus Myrman). 2. Krönt yxa (= Norrköping). Svenskt arbete. H. 7, diam. 28 cm.

Claes Elg var bokhållare på Ekenäs (O. I: 1).

Kalk av silver, helt förgylld (skålen smaklöst omförgylld!). Skålen har ett skaft med rund knopp, vilande på en enkel, rund fot. Å skålens sida de Gripenhielm- och Bondeska vapnen under gemensam adlig krona. Där omkring tvenne korsade palmkvistar. Undertill: N·G·H·M·E·B HVNC·RENOV·ET·AVX·T A^o 1684 Övers.: Nils Gripenhielm och Maria Elisabet Bonde renoverade och tillökade denna kalk

¹ NILS GRIPENHIELM (f. 1653, d. 1706), frih., landshövding och utn. president i Bergskollegium, g. m. Maria Elisabeth Bonde (f. 1654, d. 1736). Bodde på Sörby i Örtomta.

av det Ållongrenska vapnet under friherrlig krona, ett annat av CHRISTIAN ÄLLENGREN TIL SKRAFSTAD ANNO 1684 Allt i gravyr. Stämplor: Kartusch med I W; två stycken. Avser sannolikt Linköpingsmästaren Johan Weber. Enligt en samtida anteckning skänktes oblatasken i testamente efter Christian Ållongrens bror, kapten Johan Ållongren¹ (C. 1).

Kalk av silver (fig. 169) helt förgylld. Består av skål, fyrkantigt skaft med tvenne knoppar och en fyrpassformig fot. Å skålens sida i gravyr de Wellingska och Banérska vapnen inom ovala, bladsmäckade sköldar, båda under gemensam grevlig krona. Till höger (heraldiskt) en grip, som går på tvenne hjul, till vänster en enhörning, båda hållande i kronan och i resp. vapensköldar. Över det hela ett fladdrande språkband med *H: Mauritz Vellingh F: Ebba Margretha Banér*² Stämplor: 1. Sköld med murkrön, varöver tre torn (= Hamburg). 2. Lummigt träd, varöver I R Stämpeln avser Joachim Rüssmeyer eller Jürgen Richels, av vilka arbeten finnas bevarade från perioden 1695—1700.³

Patén av silver, helt förgylld (fig. 169). Å randen ett enkelt kors mot bakgrund av en rund sol. Inga stämplor. Tekniken visar dock, att paténe sannolikt utförts av samma hand som kalken. Diam. 15,6 cm.

Vinkanna av förgyllt silver (fig. 169). Pärnformig, med rund, rikt profilerad fot. Å pipen, locket samt kannans undersida platta, pålödda bladornament. Å ena sidan samma gravyr som å kalken. Stämplor som å denna. H. 31 cm.

Oblatask av förgyllt silver (fig. 169). Upp- och nedtill å asken pärlränder. Å dess ena sida samma gravyr som å kalken, men inskriptionerna äro ej placerade

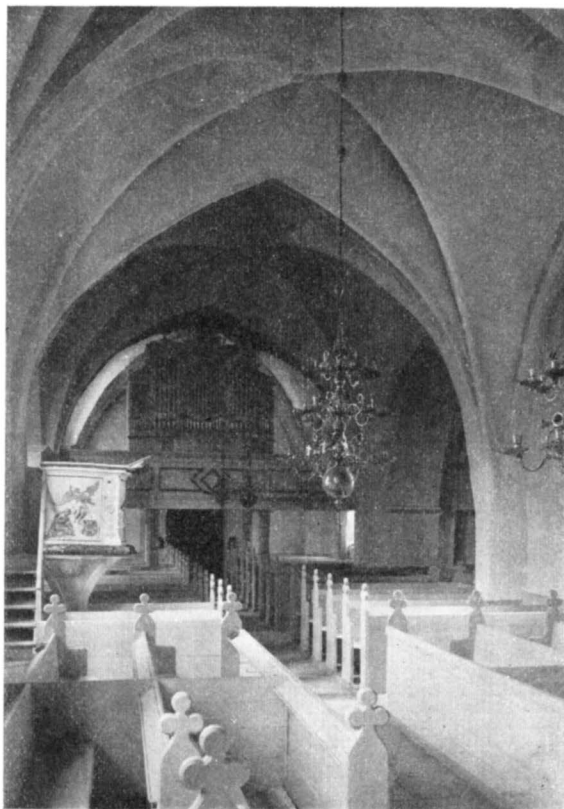

Fig. 166. Örtomta. Interiör mot väster. Foto 1916.
Interieur gegen Westen. — Interior towards the west.

¹ JOHAN ÅLLONGREN till Skrafvestad (f. 1645, d. 1682) var kapten vid Östgöta fotfolk.

² Jfr släkttavlan (bil. I).

³ Jfr M. ROSENBERG, *Der Goldschmiede Merkzeichen* (1911), s. 368.

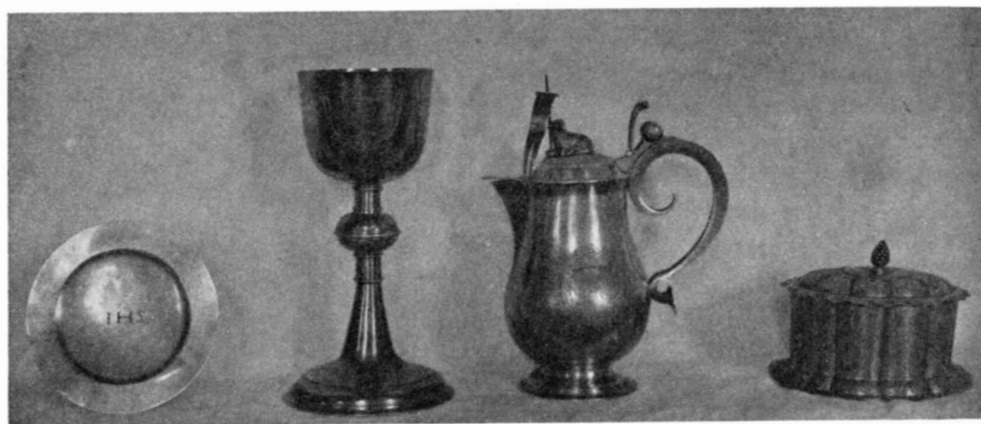

Fig. 167. Örtomta. Patén, kalk, vinkanna och oblatask. 1684. Foto 1919.

Hostienteller, Kelch, Weinkanne und Hostienbehälter aus Silber. 1684.
Wafer-plate, cup, can and wafer-box of silver. 1684.

inom språkband. I locket är infälld en medalj över Jubelfesten i Uppsala 1693.¹ Åtsidan: Fartyg i storm. »Jahve» inom strålkran. Omskr. IACTATVR SED TVTA TAMEN Övers.: Det skakas, men är ändå tryggt. Å fransidan följande inskrift: IN FELICEM MEMORIAM CONCILII VPSALIEN: CVIVS DECRETVM CENTESIMO ABHINC ANNO PERSECVTIONI LITVRGICÆ FINEM ATTVLIT. MDCXCIII Övers.: Till lycklig åminnelse av Uppsala möte, vars beslut för ett hundra år sedan bragte ett slut på den liturgiska förföljelsen. 1693. Samma stämplar som å kalken. H. 4,7 cm. Lockets diam. 9,4 cm.

Samtliga de Wellingk-Banérska pjäserna — kalken, paténen, vinkannen och oblatasken — ligga i läderfodral. Endast oblataskens fodral synes dock vara ursprungligt.

Enligt en samtida anteckning skänktes det Wellingk-Banérska silvret till kyrkan 1696. »Dhetta alt skickades ifrån Hamburg och kom hijt med Hans Nådes Cammartienare S. Johannis Baptistæ dagh» (L. I: 2). Fyra år tidigare hade tvenne magnifika ljusstakar blivit skänkta (jfr s. 174). Icke underligt, att kort efter Wellingks död kyrkoherden i Örtomta skriver i kyrkoboken (O. I: 1): Mortuus quidem est; Sed vivit aeternum Ecclesiae Örtomtensis Bonifacius et Patronus incomparabilis. Övers.: Han är visserligen död; men denne Örtomta kyrkas oförliknelige välgörare och patronus lever evinnerligen.

Vinkanna (?) av glas. Formen påminner om en päronformig stänka. Stilfull. H. 28 cm.

¹ Jfr B. E. HILDEBRAND, Sveriges och svenska konungahusets minnespenningar..., I (1874), s. 445—446.

Fig. 168. Örtomta. Brudkrona, 1632 (förändrad). Dopfat, 1714. Sockenbudstyg, 1708. Foto 1919.
 Brautkranz 1632, Taufbecken 1714, Kelch und Hostienteller aus d. J. 1708.
 Bridal crown, 1632, font basin, 1714, cup and wafer-plate, 1708.

Kannan, som enligt 1796 års inventarium var en gåva av presidentskan Lovisa Charlotta Cederhielm¹, hade ursprungligen lock, vilket emellertid redan 1811 saknades (C. 3).

Sockenbudstyg, bestående av:

Kalk av silver, delvis förgylld (fig. 168). Låg skål med ett rikt profilerat skaft på en rund fot, dekorerad med drivna och ciselerade akanthusornament. Skålens undersida, skaftknoppen och fotens ytterkant äro dekorerade med tvärreffling. Å skålens ena sida är graverat *Örtompta: 1708*: Stämplor: Kartusch med MM (= Magnus Myrman, Norrköping). Stämpeln förekommer två gånger. H. 16 cm. Enligt C. 1 gjordes denna kalk 1708 av en oblatask, som skänkts av frih. Nils Gripenhielm på Sörby.

Patén av silver, förgylld å framsidan (fig. 168). Inga stämplor. Diam. 9,3 cm.

Brudkrona av förgyllt silver med infattade stenar (glas?) (fig. 168). Består av en bred, undre krans, från vilken utgå sex genombrutna, ciselerade »blad», upptill förenade av en ring. Till kronan höra tvenne nålar. Stämplor: 1. ND (= Nils Dahl²). 2. Tre kronor. 3. A (= 1759). H. 10,2 cm. Diam. (nedtill) 11 cm. BRUDKRONA

Testamente 1632 av fru Anna Bagge³ på Sörby, vars egen brudkrona den varit. Den gjordes dock »af nyio» 1648 (visitationsprot. 1653, Domkap.). Tydligt har den 1759 undergått en reparation och därvid blivit stämplad.

¹ LOVISA CHARLOTTA VON SALTZA (f. 1720, d. 1804), g. m. presidenten i Åbo hovrätt, frih. Germund Carl Cederhielm (f. 1717, d. 1789). Bodde på Sörby i Örtomta.

² Jfr s. 45.

³ G. m. Truls Knutsson Lillje.

LJUSRED-
SKAP

Ljuskrone av mässing (fig. 170). Från en rikt profilerad underdel, avslutad med ett ringhållande lejonhuvud, uppstiga åtta bladbärande grenar, som på mitten dela sig. Den ena delen fortsätter i en båge uppåt och slutar i ett profilerat överstycke. Den andra uppbär en rund, undertill av en kronring dekorerad manschett med en genombruten ljushållare. Centrum av ljuskrone upptages av en dubbel, stående Madonnabild av trä. Tämligen enkel skulptur. Omförgylld. Ljuskrone översycke avslutas med en krönt kula. Däröver en lös hänganordning med en horisontell ten, från vars ändar någonting nedhängt. H. 88 cm. Flandriskt arbete. Omkr. 1500.

Ljuskrone är överlämnad som gåva efter Johan Ållongren till Skrafvestad¹ (L. I: 2).

Denna uppgift kan gott förlikas med traditionen, att krone skulle vara tagen i trettioåriga kriget (RIDDERSTAD, Beskr.).

Ljuskrone av mässing. Profilerad mittstång, upptill krönt av en stående kvinnlig gestalt, hållande en palmkvist, och nedtill avslutad med en väldig kula. 10 armar i en krans, varje arm dekorerad med en liten vriden spira.

Å kulan:

TIL · GVDZ · NAMPNS · ÄHRA · OCH · ÖRTOMPTA · KYRKIOS · BEPRYDNING HAFWER · ASSESSOREN · I SVEA · RIJKES HOFPRÄT · OLAVZ · THEGNER OCH HANS · KIÄRE · HVSTRV · CATHARINA · GERDES · SYNE SALIGE · KÄRE FÖRÄLDRAR · TIL ÅMINNELSE · SOM HÄR · LIGGIA · BEGRAFNE DENNA · MESSINGZ · CHRONA · FÖRÄHRAT · ANNO 1667² Ovanligt vackert arbete. H. 87 cm.

Ljuskrone av mässing (fig. 171). Rikt profilerad mittstav, krönt av en stående mansfigur med svärd och palm och avslutad nedtill av en kula. Tre kransar av ljusarmar, åtta i varje. Ljusmanschetter i form av musslor. Å kulan det Lilljenadlerska vapnet under friherrlig krone. Däromkring:

TILL GUDS ÄRA, HAFWER DEN WÄLBORNE HERRE HER. JOHAN LILLJENADLER HERADSHÖFDINGE, ÖFWER LINKIÖPINGS LÄHN, SKÄNCKT DENNE LJUSCRONA, JEMPT ETT TESTAMENTE I PENINGAR, TILL DES UNDERHÅLLANDE MED LJUS, ÅTH ÖRTOMPTA SOCKNEKYRCKIA, ÅHR 1707.³ H. 188 cm.

Ljuskrone av mässing. Med stor kula och två kransar med åtta armar i varje. Krönfiguren utgöres av en säckpipblåsare. Vanlig 1600-talsform. H. 90 cm.

Gåva av Nils Gripenhielm⁴ (O. I: 1).

Ljuskrone av malm. Med stor kula och sex armar. Vanlig 1600-talsform. Stilfull. H. 45 cm.

¹ Jfr s. 169.

² OLOF ARVIDSSON THEGNER (f. 1615, d. 1689), frih., landshövding, g. m. Katarina Gerdes (d. 1681).

³ JOHAN LUNDIUS, adlad Lilljenadler (f. 1671, d. 1724), assessor i Göta hovrätt, g. m. Anna Margareta Cederhielm (f. 1687, d. 1729), från Sörby i Örtomta socken. Bodde på Hjälmåsa i Örtomta.

⁴ Jfr s. 168.

Fig. 169. Örtomta. Det Wellinck-Banériska silvret. Ljusstakar, 1692. Kalk, patén, oblatask och vinkanna, 1696. Foto 1919.

Leuchter, 1692. Kelch, Hostienteller und Hostienbehälter, Weinkanne, 1696. Alles aus Silber. Candlesticks, 1692. Cup, wafer-plate, wafer-box and can, 1696. All of silver.

Skänktes 1747 av kyrkoherden N. Aschanius.¹

Ljuskrone av försilvrad mässingsplåt med sex armar och rik ornering i form av pressade vinblad. Mittstången har kulformiga utsvällningar både upp- och nedtill. Ganska egenartad. H. 70 cm. Mycket trasig. Användes ej.

Gåva 1747 av frih. Johan Mauritz Banér² (L. I: 2).

Ljuskrone av mässing med stor kula och tio armar. Av 1600-talstyp. Inköpt 1897 (K. I: 2).

Ljuskrone av smidesjärn med sex armar. H. 25 cm. Enkelt arbete. 1700-talet?

Ljusstakar, två st., av silver (fig. 169). Tyvärr ompolerade och (delvis) mattgjorda. Drivet, ciselerat arbete. Fotstycket bildas av trenne sammanställda voluter med yppig akanthusdekoration. Å voluternas ytterkanter änglahuvuden. Skaft, runt, rikt profilerat, dekorerat med akanthus och änglahuvuden. Upp till ljusmanschetter och piggar, allt av silver.

¹ Jfr s. 181.

² Jfr släkttavlan (bil. I).

Vinklarna mellan fotpartiets voluter upptagas av: 1. De Wellingk- och Banérska vapnen med krona, sköldhållare etc. som å de s. 169 f. beskrivna nattvardspjäserna (dock utan språkband), allt i relief. 2. Kartusch med graverad inskr.: *H. Mauritz Vellingk 1692* 3. D:o med *F. Ebba Margretha Baner. 1692*. Stämplrar som å nattvardspjäserna. H. 59 cm. Väga tillsammans 352 lod.

Restaurerade 1892 av guldsmeden S. Pettersson i Linköping.

Ljusstakar, två st., av driven och ciselerad mässingsplåt, med rund fot och vridet skaft. Rikt blommönster. Vanlig 1600-talstyp. H. 23 cm.

Troligen de tvenne mässingsstakar, som omnämnas första gången i 1688 års inventarium (L. I: 2).

Ljusstakar, fyra st., av malm. Fotplatta fyrkantig, rikt profilerad. Rococo. H. 22 cm.

Tvenne av dessa köptes 1728, de andra 1745 (Inv. 1828).

Ljusstake av smidesjärn och trä med nio armar. Enkelt arbete. 1700-talet? Är fastsatt å läktarbröstningen.

Lampetter, två st., av driven och ciselerad mässingsplåt, med tvenne ljushållare. Bestå av ryggstycke, ovalt, samt krön. H. 76 cm.

Lampetter, två st., av driven och ciselerad mässingsplåt. Bestå av ryggstycke, ovalt, samt krön. Å ryggstyckets mittbuckla i gravyr: *H: LIDEN*¹ H. 39 cm.

TEXTILIER

Antependium av svart sammet med I H S, årtalet 1844 och tvenne palmkvistar i silver. Kantat med silvergaloner.

Gåva 1844 av major Tobias Fogelström på Svenneby.

Antependium av svart sammet med broderier. Utfört å Diakonissanstaltens atelier, Stockholm, 1916.

Antependium av karmosinröd sidendamast med broderier. Utfört 1918 efter ritning från Licium, Stockholm. Gåva av friherrinnan Märta Koskull, f. Schnell², Svenneby.

Kalkduk av guldbrokad med blommönster i olika färger. Kantad med silverfrans. Dimensioner: 65 × 65 cm. Stoffet är antagligen franskt. 1700-talet. Enl. inventariet är duken en gåva av fröken Hedvig Kristina Banér.³

Kalkduk av vit atlas med schattérsömsbroderier i silke (emblem, ax, druvor m. m.). Kantad med guldspets. Fodrad med vitt siden. Inom en krans är broderat: *Sydt af Sophie Aurelius*⁴ och skänkt till Örtomta Kyrka År 1809.

Kalkduk av vitt sidentaft med broderier i gult silke (vindruvsrankor). Kantad

¹ HENRIK LIDÉN (f. 1696, d. 1752), komminister i Örtomta 1725—52.

² F. 1881, g. m. kaptenen, frih. G. I. R. Koskull.

³ F. 1737, d. 1810. Dotter till frih. Johan Mauritz Banér. Jfr släkttavlan (bil. I).

⁴ F. 1793, d. 1813. Dotter till kyrkoherden i Örtomta Nils Aurelius, f. 1760, d. 1810.

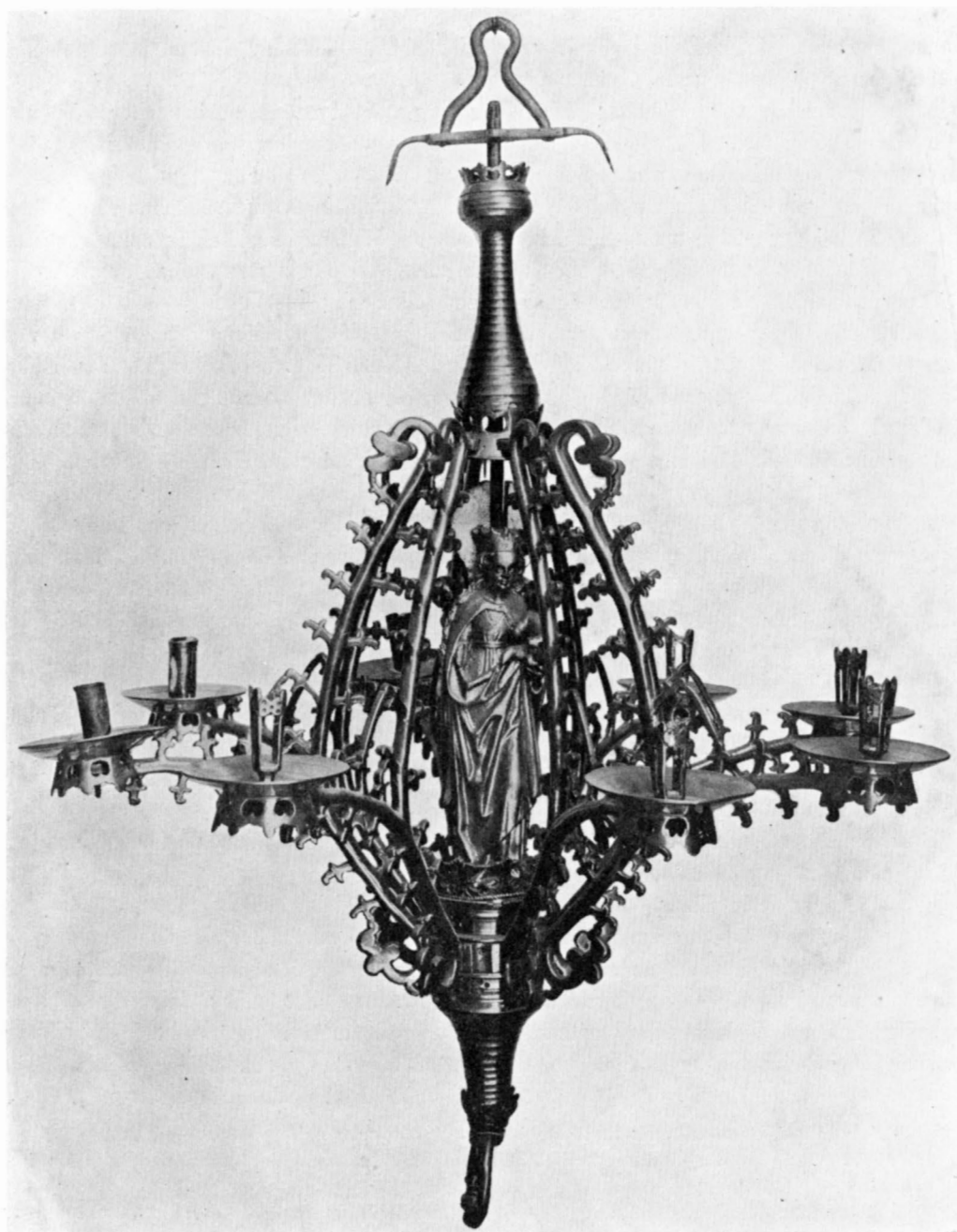

Fig. 170. Örtomta. Ljuskröna. 1500-talet. Foto J. Cederquist 1906.
Kronleuchter aus Messing. 16. Jht. — Chandelier of brass from 16th century.

med vit frans. Dimensioner: 57 × 57 cm. Gåva 1848 av fröknarna Gabriella de la Gardie¹ och Gustava Gyllenstierna.²

Mässhake av röd sidenatlas, vara ett egenartat mönster, broscherat i guld och silver. Jfr fig. 172 o. 173. Å baksidan ett kors av röd sammet, kantat med silverspets. Å detsamma den Korsfäste i relief, broderad i guld och silver. Ovanför densamma en tavla med ·INRI· Nedtill å korset en rikt sirad kartusch, krönt av grevlig krona. I kartuschen de Wellingk- och Banérska vapnen. Å framsidan en vertikal bård av röd sammet. Överst å densamma en sol med »Jahve» i guld. Nederst tvenne broderade sköldar med de Wellingk- och Banérska vapnen, krönta av gemensam, grevlig krona. Över och under vapnen äro ornament i snörmakeri. Däröver: H M V · F E M B · (Herr Magnus Vellingk. Fru Ebba Margareta Banér.) Samtliga broderier äro applicerade. Sammetsbården är kantad med tvenne silverband, mässhaken med en tjock silverfrans. Foder: silverduk. Baksidans l. 110 cm. (med fransen). Brokadstoffet är från 1600-talet.

Mässhaken är en av de två, som Wellingk skänkte till kyrkan (s. 178). Då dessa voro av alldeles samma slag som antependierna och åtminstone ett av dessa var skänkt 1692, är det troligt, att även mässhakarna överlämnades detta år.³

Mässhake av svart sammet med guldbroderier och guldgaloner. Å baksidan ett krucifix, vid vars fot en dödskalle och årtalet 1767. Å framsidan ett Gudsöga. Kantad med galon och frans. H. 115 cm.

Skänkt 1777 efter frih. Johan Mauritz Banér.⁴

Två tämligen moderna mässhakar av svart sammet med guldgaloner (Gudsöga, kors, kantband). L. 120 cm.

Skänkt 1858, den ena av löjtnant J. Trozelli på Mauritzholm, den andra av änkeprostinnan C. Strömmenbergs.⁵

Bokdyna av guldbrokad, gåva av fröken Hedvig Kristina Banér, säkerligen av samma stoff som den s. 174 omnämnda kalkduken.

Bokdyna av vitt siden.

Bägge dessa bokdynor funnos ännu i början av detta århundrade, men ha av förf. år 1919 icke kunnat anträffas. Då det emellertid icke är otänkbart, att de kunna komma till rätta, upptagas de här icke såsom »försvunna textilier».

Fragment av bokdyna av svart sammet, broderad i hörnen med palmkvistar i silver. Gåva av major Tobias Fogelström på Svenneby 1844. Jfr s. 181.

¹ F. 1832. G. 1854 m. frih. H. E. R. Rehbinder. Bodde som ogift på Sörby.

² F. 1831. G. 1856 m. ryttmästaren B. M. F. C. W. Hallenborg. Var systerdotter till Gabriella de la Gardie.

³ Mässhaken har förut publicerats av O. JANSE i Medeltidsminnen från Östergötland (1906).

⁴ Jfr släkttavlan (bil. I).

⁵ KAROLINA FREDRIKA KRISTINA SALLBERG (f. 1813, d. 1882), g. m. kyrkoherden i Örtomta A. G. Strömmenbergs. Jfr s. 181.

Bokdyna av svart sammet med broderier. Utförd å Diakonissanstaltens atelier, Stockholm, 1916.

Bokdyna av röd sidendamast med broderier. Utförd 1918 efter ritning från Licium, Stockholm. Gåva av friherrinnan M. Koskull. Jfr s. 174.

Håv av svart sammet, dekorerad, ursprungligen säkerligen med silverband, nu med vita bomullsband (!). Ring och hylsa med genombrutna ornament och två små klockor. Å ringen är graverat: *H. MAURITZ. VELLINGK. F. EBBA. MARGARETHA. BANÉR*

Håv av svart sammet, med band som föreg. Ring och hylsa av koppar.

Bland försvunna textilier kunna nämnas följande:

Sju st. »små taflor som hängia för altaret, brukade fordom i Påfwedömmet til aflatzbreefz pungar» omtalas 1653 (Domkap.). Samtidigt omtalas en

»Diskeduuk (= beklädnad för altarringen) med Sammetz streek under omkring, och Sammetz streeks Korss der på».

Ett »handkläde på stolen för altaret 6 1/2 aln» skänktes 1633 av »Jungfru Sigrid Baneer».¹ Enligt samma källa (C. 1) skänktes av henne även följande, säkerligen som dopdräkt avsedda kläder:

1. barne hufua.
1. Liten barne hat.
1. barne hillika
1. barne Mantel
1. barne blyia
1. Liten barne skiorta

Bland de talrika gåvor, varmed Mauritz Wellingk och hans maka ihågkommo Örtomta kyrka, befunno sig, enl. C. 1, också följande textilier:

Två broderade antependier.

HÅVAR

FÖRSVUNNA
TEXTILIER

Fig. 171. Örtomta. Ljuskrona. 1707. Foto 1916.

Kronleuchter aus Messing v. J. 1707.
Chandelier of brass from 1707.

¹ Jfr s. 50.

Fig. 172. Örtomta. Mässhake. 1692? Framsida. Foto J. Cederquist 1906.

Kasel aus d. J. 1692? Vorderseite. — Chasuble from 1692?
The front.

Två »kostelige Mässhakar af sama slag, sama ledes» (d. v. s. som antependierna).

Två mässkjortor.

Två kalkkläden.

En häv.

Av detta finnas nu endast en mässhake samt häven bevarade.

Ännu 1862 fanns emellertid ännu ett av antependierna bevarad. Det beskrives då av Säve såsom varande »3 aln. 7 t. långt och 1: 12 bredt; silfver och guldbroderi på rödt sammet, gammalt, trasigt, men konstfullt, prydt med Banérska och Vellingkska vapnen, 13 tum höga: F. MARGARETHA BANÉR. H. MAVRITZ VELLINGK. 1692.»

I visitationsprot. 1859 förekommer följande intressanta passus: »Flera härvarande gamla Mässhakar, som af ålder i trasor fallna, lågo till besvär, ansåg Visitor¹ icke längre förtjena att förvaras; utan tillstyrkte, att de derpå befintliga Galloner, som kunde hafwa något Metallvärde, skulle för Kyrkans räkning försäljas, men det söndriga tyget uppbrännas till förekommande af profanering» (N. I: 1).

En ytterligare decimering av

kyrkans rika skrud ägde rum 1879. Då försålde enligt C. 3:

»Mässhake af Grönt Damast med Guld och silfverrosor, samt fransar omkring, utan Crucifix och Stjerna — gammal och obrukbar.

D:o af Grönt sammet med Kors på ryggen och framtill af breda Galoner och små fransar omkring — obrukbar.

¹ Kontraktsposten P. O. FORSELIUS (f. 1801, d. 1873), kyrkoherde i Svinstad.

D:o af rödt Sammet med smala oäkta galoner och utan Fransar, med Bokstäfv. E. P. H. T. M. Söndertag. till Håf.»

Vid detta tillfälle försålde jämväl tre antependier. I räkenskaperna för året upptages nämligen en inkomst av 120 kronor, vilka den $\frac{2}{2}$ inflöto vid försäljningen av tre mässhakar och tre antependier.

Gravsten av kalksten. Överst i mittgången. I kanten en ram med hörnrundlar, i vilka evangelistsymbolerna. Tre horisontella fält. I det mellersta en hakorsliknande figur (bomärke?) och några utnötta initialer, allt inom en lagerkrans. Å sidorna därom en dödskalle och ett timglas inom runda ramar. Å den ena kan urskiljas: HORA INCERTA MORS CERTA Övers.: Timmen är oviss, döden viss. Å ramen längs stenens ytterkant: SAP. IV MEN THEN RETTFERDIGHE OM HAN A^N BITTIIDA DÖÖR, SÅ A^R HÅ DOCH I ROLIGHET, TY HANS SIÄL BEHAGADE GVDI TERFORE HASTADE HAN MEDH HONÖ. VTHV THETTA ONDA LEFFVERNET I mittfältet:

IOB 19. IAGH WET AT MIN FÖRLOSSARE LEFFVER. OCH HAN SKAL

PÅ SIDSTONE VPWECKIA MIGH AFF IORDENE OCH IAGH SKAL SEDHAN MEDH THESSO MINNE HWDH . . . IKHA^VDD WARDA OCH SKAL I MITT KÖTT FÅ SEE GVDH. HONOM SKAL IAGH MIGH SEE OCH MIIN ÖGHON SKOLA SKODHA HONOM OCH INGEN ANNAN.

HÄR VNDER HVILAS I HERRANOM SALIGH PEDER KNVTZSON I TENGNEBV. FORDOM BIFALNINGSMAN PA STVREFORS OCH TES LA^N HVILKEN AFSOMNADE TEN . . . AP . . . SAMPT HANS KIA^VRE HVSTRV GVDFRVGHTIGH OCH DUGDESAM HVSTRV H KIRSTIN IONSDOTTER AFFSOMNADE TEN 22. FEB AR 1620 OCH HANS KIA^VRE HVSTRV HEDER-

13 — 21222. *Bankekinds härad.*

GRAVSTEN
I
KYRKAN

Fig. 173. Örtomta. Mässhake. 1692? Baksidan. Foto J. Cederquist 1906.

Kasel aus d. J. 1692? Rückseite. — Chasuble from 1692? The back.

LIGHE OCH DUGDESÄM HVSTRV H. FIIN ANDERSDOTTER AFFSONADE THEN ... AR MEDH THERAS KIA^rRE BARN 3 KNVT IOHAN ANDERS OCH GABRIEL PEDERS SÖNER OCH KARIN PEDERSD. TESSE ... I GVDI AFSÖNADE IONAS ANDERS PERSSON ... KARIN KIRSTIN MALIN MARGRETA PERS DOOTRAR THESE — — — GVDH THERAS SIA^rLAR BEWARE L. 230, b. 124 cm.

Gravsten av kalksten. I nedre delen av mittgången. Ram med rosetter i hörnen. Tre fält. I det mellersta en kartusch inom en lagerkrans. Kartuschens inskrift utplånad.

Å ramen kan urskiljas: PSALM ... WAR NU ÅTER TIL FRIDZ MIN SIÄL ... HERREN GÖR TIGH GOTT TY ... HAWER MIN ÖGHON IFRA TÅRAR. MIN FOOT IFRA FALL. JAGH WIL WANDRA ... THE LEWANDES LANDE (= Ps. 116: 7—9)

Å fälten: HER UNDER WILAS EHRlich OCH BESK ... DANEMAN ANDERS MÅNSON ... I SWENEBY WILKEN I HERRANOM AVSOMNADE DEN 28 JUNI A. 1669 MEDH SIN HUSTREV GUDFRUCHTIGH OCH DYGDÉSAMMA H ... DOTTER SOM I CHRISTO AF-SOMNADE DEN ... 16 ... GUDH FÖR ... THEM EN FRÖGDEFULL VPPSTANDELSE ... SINA ... AMINEL ... MÅNS ANDERSON ... EN OCH ARBETE B ...

L. 207, b. 140 cm. B. E. Hildebrand konstaterade under sin resa 1828—29, att stenen var lagd över Anders Månsson Hvessling och hans maka Ingield Olofs dotter.

Gravsten av kalksten, mitt i stora gången. Utan all dekoration, men med EXIGUUM GRATI ANIMI MONUMENTUM. PARENTIBUS SUIS POSUIT OLAUS THEGNER Övers.: Åt sina föräldrar nedlade Olof Thegner¹ denna sitt tacksamma sinnes enkla minnesvård. L. 207, b. 130 cm.

Gravsten av kalksten. I nedre delen av stora gången. Ram med insvängda hörn. Alla inskriptioner och ornament utplånade. L. 202, b. 124 cm.

Gravstensfragment av kalksten. Ligger å trappen utanför västra portalen. Av inskriften kunna blott bokstäverna G. D. urskiljas i ena hörnet.

I korets golv ligga invid varandra tvenne lösa, lika stora hällar av kalksten med järnringar i hörnen, täckande nedgången till det Banérska gravkoret. I mitten av de båda hällarna en enkel kartusch med ANNO. 1762 Hällarnas h. 270, deras sammanlagda bredd 220 cm.²

FÖRSVUNNA
GRAVMONU-
MENT OCH
GRAV-
PLATSER

År 1653 funnos i norra korsarmen »twänne Herregrafwer medh Chorer (Domkap.). Förmodligen avser detta uttryck tvenne gravmonument, omgivna av galler eller skrank.

Flera gravplatser kunna nu icke längre identifieras. I L. I: 2 finnes en från 1700-talets mitt stammande förteckning över gravplatserna i kyrkan. Enligt densamma befann sig mitt för sakristiedörren, »under stora stenen», Storgårdens (i byn Ring) grav. Där låg »stallmästaren Erik Herman», d. 1732. Sex kvarter

¹ Jfr s. 172.

² Angående de i gravkoret befintliga kistorna, se bil. II.

väster om Ekenäsgraven (= Banérska gravkoret) och fem kvarter från södra kyrkväggen var kyrkoherden Nils Aschanius¹ grav. I stora gången, ovanför korskyrkan låg Claes Elg.² I stora gången, mitt för stora dörren var Hjälmstätters grav. Där låg Lilljenadler³ m. fl. Möjligen är det över denna grav som den s. 180 omnämnda, alldeles avnötta gravstenen ligger. I södra korsarmen voro till höger Skrafvestads och Sörby gravar för medlemar av resp. Ållongren- och Cederhielm-släkterna, till vänster den Bergiusska⁴ gravstenen.

Å kyrkogården äga följande gravmonument större intresse:

GRAVMONUMENT Å KYRKO-GÅRDEN

Tvenne kalkstenshällar, rektangulära, liggande i svagt sluttande ställning vid sidan av varandra. Inom en enkel omramning följande inskriptioner. Å den ena:

HÄR HVILAR ÖFVERSTEN OCH RIDDAREN FRIHERRE JOHAN GABRIEL BANÉR FÖDD 1733. GIFT MED LOVISA FREDRIKA CRONHJELM DÖD 1811.

Å den andra:

HÄR UNDER HVILAR FRIHERRINNAN LOVISA FREDRICA BANÉR FÖDD GREFVINNA CRONHJELM FÖDD 1748 AFLED 1818

Stående gravvård av kalksten, i form av en avskuren kolonn, å vilken en urna, kring vars övre kant en rad stjärnor. Inskription: FRIHERRE SVANTE BANÉR FÖDD 1797 DÖD 1847. OCH HANS SON J. L. S. BANÉR FÖDD 1821 DÖD 1900.

Vackert arbete i nyantik stil. Fig. 151.

Stående vård av kalksten, i form av en enkel stela, avsmalnande uppåt, med inskription:

MAJOREN OCH RIDDAREN LOTS-CAPITAINEN TOBIAS FOGELSTRÖM FÖDD 1768 — DÖD 1846. JAG VILL FÖR EGET BÄSTA SÅ STRÄFVA, ATT MIN PLIGT MOT GUD OCH MOT MIN NÄSTA FÖR MIG HAR HELIG VIGT.

Stående gravvård av kalksten med vertikala kanter, krönt av en låg gavel. Inskr.: PROSTEN AND. GABR. STRÖMMENBERG FÖDD D. 12 JULI 1786 DÖD D. 13 AUGUSTI 1857. TACKSAMMA ÅHÖRARE RESTE STENEN ÅT SIN 30 ÅRIGE LÄRARE.

År 1882 anträffades å kyrkogården, öster om kyrkan, å platsen för den 1877 rivna klockstapeln⁵, en murad grav. »På något öfver 5 quarters djup träffades kistan 3 alnar 1 tum lång och bestod af med murbruk sammanfogade täljstens hällar $\frac{1}{2}$ aln höga, 4 på hvardera sidan och 4 ofvanpå såsom lock af h^{ka} den vid hufvudet var mycket större, och der ofvanpå murad gråsten, kistans botten

MEDELTIMA GRAVKISTA

¹ F. 1674, d. 1749. Kyrkoherde i Örtomta 1710—49.

² Jfr s. 168.

³ Jfr s. 172.

⁴ BOTVID BERGIUS (f. 1644, d. 1706), kyrkoherde i Örtomta 1677—1706.

⁵ Att döma av en ritning i MANDELGREN, Saml., låg den gamla stapeln rakt öster om koret, på ett avstånd av endast 5—6 m.

var äfven af täljsten, bredden var lika vid hufvud och fötter och innehöll invändigt endast $\frac{3}{4}$ aln, djupet obetydligt öfver $\frac{1}{2}$ aln. Något tecken till träd-kista kunde ej upptäckas, ej eller förefans några nedlagda föremål vid skelettets sida. Skelettet var något hopfallet, så att dess längd ej kan uppgifvas: att det varit en person i medelåldren antyde de fulltaliga tänder som syntes. Något hvidare (!) har jag ej att anföra, endast det att Grafven är fylld och noga återstæld i dess fordna skick.» (Kyrkoherde P. J. Björling i skrivelse till K. Vitterhets- Historie- och Antikvitets Akademien. A. T. A.)

Tydiligen är här fråga om en gravkista av den under medeltidens tidigare del vanliga sorten.

Följande epitafier ha fordom funnits i kyrkan:

FÖRSVUNNA
EPITAFIER
M. M.

»På andra Pelarn et Epitaphium med 6 st. illa målade vapen och namnen: G. Per Bagge, Ingel K:d Kyle, Anna A.d. Bagge A^o 1653. Margareta Lydersdotter Slatte, Anna Trulsdotter Lilja¹. — Gammalt». (Enl. inventariet år 1796, C. 3.)

Ett epitafium öfver Johan Ållongren² omtalas 1796 (C. 3).

Huvudbanér öfver Christian Ållongren² omtalas 1796 (C. 3).

Säkerligen torde på flera av dessa ej mera befintliga inventarier följande uppgift äga tillämplighet: »En del af ofvannämnde Taflor, Epitafier och Crucifix blefvo vid Kyrkans reparation 1806 efter Patroni och Församlingens beslut sålde och bortkastade, emedan de voro i ganska usel belägenhet och af ålder murkade» (C. 3). Auktionen inbragte 56 riksdaler, 28 skillingar och 4 runstycken.

RELIEF MED
PORTRÄTT
AV GUSTAV
VASA

Porträtt av Gustav Vasa, basrelief i trä, den berömda bilden å Gripsholm. Helfigur av ungefär halv naturlig storlek, stående, huvudet i profil (h. sidan synlig), kroppen i trekvartsprofil. Konungen är barhuvad och klädd i praktfull dräkt med värja. I högra handen handskarna; den vänstra bakom ryggen. Öfver figuren en lambrequin, vars snibbar omväxlande prydas av vaser, tre kronor och Göta lejon. Å lambrequinens framsida ett krönt G. Under bilden en kartusch med konungens valspråk: SALVATOR · MVNDI · ADJVVA · NOS · Övers.: Världens frälsare, bistå oss! Bildfältet omgives av en rikt skulpterad ram.

Reliefens utseende i öfrigt torde framgå av fig. 174.

Konungens gestalt står gyllene mot grön, öfver guldgrund laserad botten. Ramverket gyllene. Förgyllningen är matt öfver allt, utom på lambrequinens kanter, kronans juveler och kartuschinfattningen, där den är blank. Material: ek. H. 109, b. 42 cm.

¹ PEDER HALSTENSSON BAGGE AF BERGA, överste, g. m. Ingrid Klausdotter Kyle. Anna Andersdotter Bagge af Berga (jfr s. 171), var den förstnämndes brorsdotter. Margareta Lydersdotter Slatte var dotter till Ingrid Klausdotter i hennes första gifte. Anna Trulsdotter Lillje var dotter till Anna Andersdotter. Samtliga synas ha bott på Sörby.

² Jfr s. 169.

Fig. 174. Örtomta. Gustav Vasa. Relief av Willem Boy.
Från Stegeborgs slott. Nu å Gripsholm. Foto Nationalmuseum.

König Gustav Vasa. Hölzernes Relief von Willem Boy, um 1560.
King Gustavus Vasa. Bas-relief, by Willem Boy, from about 1560.

G. Upmark d. ä.¹ har attribuerat denna bild till Willem Boy², vilken numera också allmänt antages vara mästaren.³ Dess tillkomsttid kan med stor sannolikhet sättas till något av åren 1559 eller 1560.

Det nära till hands liggande antagandet, att reliefen skulle härstamma från Ekenäs — jfr s. 166 — vilket också Upmark förmodat, visar sig icke hålla streck. Enligt en anteckning av kyrkoherden Nils Aschanius⁴, gjord 1748 eller 1749 i O. I: 1, är reliefen nämligen skänkt till kyrkan av Johan Lilljenadler.⁵ Den hängde vid nämnda tid »på väggen öfwer hjelmsätters herre stol». »Thenne taflan är i början skänkt utaf Fursten på Stegeborg⁶ til hans hoffprest Petrus Planæus⁷, sedan Pastor i dagsberg: Comminist. Zach. Lönbom⁸ Planæi måg fick taflan af Svärfadern; skänkte samā til Liljenadler, och han sedan, genom Pastoris Aschanei bemedlande, til Kyrkian.»

Det är sålunda till Stegeborg som vi närmast kunna spåra reliefen. Huruvida den ursprungligen befunnit sig där eller ditkommit senare, kan f. n. icke avgöras. Intet skäl finnes, som talar mot det förstnämnda alternativet. Stegeborgs slott lär ha byggts av Gustav Vasa. Det innehades efter 1543 av honom personligen, och det var där som Johan III föddes. År 1568 överlämnas slottet till hertigarna Johan och Karl, 1569 till drottning Katarina Jagellonica, 1571 till änkedrottning Katarina (Stenbock), 1608 till hertig Johan av Östergötland, 1622 till Johan Kasimir och övergår sedermera till dennes söner Karl X Gustav och Adolf Johan.

Reliefen överläts 1821 som gåva till Kongl. Museum (C. 3). 1822 införlivades den med Gripsholmssamlingen.

TAVLOR

Porträtt av Nic. Abrahami Aschanius (f. 1664, d. 1749), kyrkoherde i Örtomta 1710—1749. Brösbild en face i prästdräkt och vit allongeperuk. Vänstra handen på bröstet. Olja på duk. Oval, h. 20,5 cm. Infattad i enkel guldrum från 1892.

Enligt inventariet 1796 (C. 3) stod då under Aschaniis porträtt: »Till kyrkans prydnad och åminnelse af Nicolaus Aschanius Loci P. & Pr. Nat. A^o 1674. Denat. 1749.»

¹ I uppsatsen »Gustaf Vasas porträtt» i Ord och Bild, 1894.

² Flandrisk bildhuggare. Inkom till Sverige senast 1558, där han var i Gustav Vasas, Erik XIV:s och Johan III:s tjänst. Han dog 1592.

³ Jfr t. ex. N. SJÖBERG, Svenska Porträtt, II (1907), s. 14, och A. HAHR, Studier i Johan III:s renässans, II (1910), s. 26—30.

⁴ Jfr s. 181.

⁵ Jfr s. 172.

⁶ D. v. s. pfalzgreven Adolf Johan (f. 1629, d. 1689).

⁷ Prästvigd 1681. Hovpredikant hos pfalzgreven Adolf Johan. Kyrkoherde någonstades i Uppland. Hovpredikant på Bråborg 1694. Kyrkoherde i Dagsberg 1695. D. 1712.

⁸ F. 1674, d. 1732. G. efter 1711 m. Elsa Planæus. Komminister i Örtomta 1703—25. Kyrkoherde i Klockrike 1725—32.

Allegori över syndafallet och återlösningen (fig. 175). I skyn Gud fader, svävande i Kristi gestalt. Mitt emot honom tre putti, hållande korset. På marken knäböja Adam och Eva i tillbedjan. Ormen med äpplet i sin mun, slingrar sig kring deras gestalter. En ängel synes framför dem, hållande en våg och en fackla. Olja på duk. H. 106, b. 81 cm. Vackert arbete i Taravals stil från omkring 1730. Enkel ram i brunt och guld.

Fig. 175. Örtomta. Allegori över syndafallet och återlösningen. Omkr. 1730. Foto 1916.

Allegorie. — Allegory.

Pietà. I ett landskap sitter Maria med Frälsaren i skötet. Vid hans fötter en sörjande putto. Maria Magdalena smeker Frälsarens hand. I förgrunden lidandesredskap m. m. Olja på duk. Storlek och ram som föreg., till vilken den varit pendant. Svag 1700-talskopia efter ett franskt eller flandriskt original från 1600-talet.

Dessa båda tavlor, vilka 1733 »förbättrats» genom frih. Johan Banérs¹ försorg (O. I: 1), uppsattes 1735 på ömse sidor om altartavlan (C. 2). Den ena av tavlor — förmodligen allegorien — hade skänkts av Banér, den andra var köpt av »her Weise» (jfr s. 163) i Norrköping för 60 daler. Ramarna till båda tavlor betalades med 6 daler (L. I: 3).

Kristi uppståndelse. Kristus svävar över graven, där de förskräckta krigsknektarna äro synliga. Olja på duk. H. 103, b. 68 cm. Svagt 1700-talsarbete i enkel guldrum. Tavlan uppsattes 1733 över sakristiedörren (C. 2).

Kyrkkista av järn i form av en fyrkantig koffert (fig. 176). Målad i grönt, med blommor i brokiga färger. Kistan låses medels tvenne hänglås och ett konstlås, som upptager lockets hela insida, där det täckes av plåtar, genombrutna av rik ornamentik. Ett stort blindlås å kistans framsida. H. 50, b. 92, dj. 52 cm. Vackert barockarbete.

Gåva av frih. Svante Banér² 1790 (C. 3).

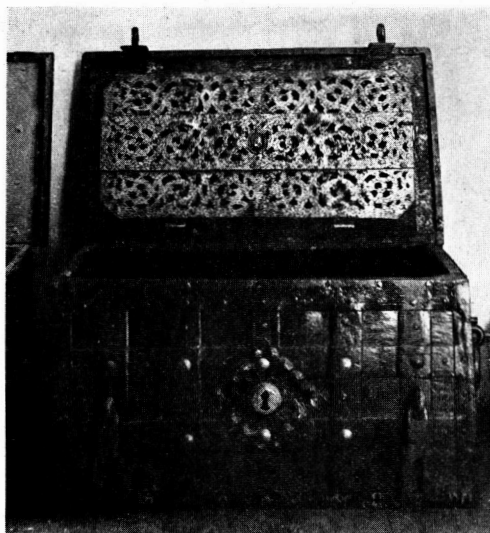
Tvenne barockskåp av furu, brunmålade. I sakristian.

»Stora skåpet i Sacrestian» omtalas såsom gjort vid Ekenäs och skänkt av M. Wellingk. MÖBLER

¹ Jfr s. 163.

² Jfr släkttavlan (bil. I).

VÄGGUR

SKRIVSTÄLL

FÖRSVUN-
NEN PSALM-
BOK

Fig. 176. Örtomta. Kista i sakristian. Foto 1916.

Truhe in der Sakristei. — Chest in the sacristy.

RING-
KLOCKOR

Ringklocka av malm. Överst en bård av uppåtriktade palmetter. Därunder: ANNO · 1636 · HAFWER IAGH · PEDER BANER · TIL EKENAS OCH TVNA RIDDARE · SWERIGES RIKES RADH: OCH LAGMAN VTHI OSTERGIOTLAND MEDH MIN KARE HVSTRV VALBORNE FRW HABLA FLEMMING: TIL EKENAS OCH TUNA · LATIT GIWTA DENNE KLOCKA OCH TIL FORSAMBLINGENES HEDER OCH TIENST FORARAD TIL ORTOMTA · SOCKNE · KYRKIA. Därunder en bård av rika ornament (fåglar, druvor m. m.). Nedtill en bård av uppåtriktade palmetter samt därunder: GLORIA · IN EXCELSIS DEO · MEDARDVS GESVS · IN STOCKHOLM · GOSS · MIC · ANNO · M · DC · XXXVI Å klockans båda sidor Banér- och Fleming-vapnen. Hängbyglarna äro dekorerade med människoansikten. H. 105 cm.

Ringklocka. Av vanlig typ. Upptill en bård med uppåtriktade blad, för- enade genom rankor; därunder en bård av samma art, men bladen nedåtriktade. Nedtill en bård av stående akanthus. Inskr.: NÄR METALLENS KLANG DITT ÖRA VÄCKER AT TILL TEMPLET GÅ, KOM AT HIMLENS BUDSKAP HÖRA, OCH GIF NOGA AGT DERPÅ. Ovanför inskriptionen bilder i relief av Kristus, Petrus, Johannes, Mattheus och Lucas, samtliga stående gestalter. Å andra sidan: UNDER KONUNG GUSTAF IV ADOLPHS REGERING, DÅ PATRONUS I ÖRTOMTA VAR MAI- OREN HÖGV. HERR BARON SV. BANÉR, OCH KYRKOHERDE HOFPR. NILS AURELIUS, BLEF

¹ DAVID BLECKERT KASIMIR SPARRE (f. 1794, d. 1866), frih., kammarherre, g. m. Karolina Lewenhaupt (f. 1815, d. 1893).

Stol med rektangulärt ryggstöd och vridna ben. Ek. Skinnklädd. Vackert 1600-talsarbete.

Litet väggur med fyrkantig, förgylld, delvis målad plättavla med pressade ornament. Själva urtavlan i emalj. H. 32, b. 28 cm. Gåva 1856 av frih. Kasimir Sparre och Karolina Lewenhaupt på Hjälmsäter¹ (K. I: 2).

Skrivställ av ek, i form av en rund platta på tre fötter. Därå ljusstake och pennhållare, svarvade. Ytterligare tvenne pjäser ha funnits. Diam. 24 cm. 1600-talet.

Bland försvunna inventarier, som icke i det föregående omnämmts, märkes en »Psalmbook, förgylt på bladhen medh Baneer wapnet uthan på», vilken omtalas 1653 (Domkap.).

DENNA ÖRTOMTA STORKLOCKA OMGIVTEN I NORRKÖP.
ÅR 1801 AF ANDERS BILLSTÉN. H. 103, diam. 107 cm. ✕

I inventariet 1677 omtalas »en lijten klocka i Kyrckian at ringa inn foleket medh» (C. 1).

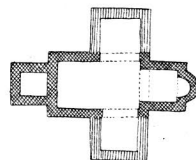
År 1810 säges, att »ett stycke liten klocka i Choret med trädkur är bortsåld» (C. 3).

Mandelgren (Saml.) avbildar å ett blad, märkt »Örtomta 1847», en primklocka av vanlig form. 3

Å samma blad avbildas ett rökelsekar av sen-medeltida form.

FÖRSVUN-
NEN PRIM-
KLOCKA

FÖRSVUNNET
RÖKELSEKAR

SAMMANFATTNING AV ÖRTOMTA KYRKAS KONSTHISTORIA

I. En anläggning, bestående av torn, långhus samt sannolikt lägre och smalare kor med absid — detta i analogi med vad som är regel beträffande de äldre kyrkorna i denna trakt. Fig. 177, A. Hela denna kyrka har haft en skråkantad sockel av kalksten. Långhuset har slutat strax öster om de nuvarande korsarmarna. I överensstämmelse med övriga kyrkor i denna trakt torde den äldsta anläggningen i Örtomta tillkommit redan på 1100-talet. Inga inventarier ha bevarats från denna tid.

II. På grund av utrymmesbrist måste kyrkan utvidgas åt norr och söder med tvenne korsarmar. Fig. 177, B. Den rundbågiga öppningen mot de sistnämnda daterar denna utvidgning till sannolikt 1200-talet. Ej heller från denna tid finnas några inventarier.

III. Kor och absid(?) rivs. Långhuset förlänges åt öster till den punkt, där tillbyggnaden från 1730 vidtar. Fig. 177, C. Den förlängda delen får sockel av samma slag som den övriga delen av kyrkan. Samtidigt välves hela kyrkan. 1400-talet. Från detta århundrades förra hälft stammar altarskåpet, nu i Askeby.

IV. På 1500-talet tillkommer sakristian. Fig. 177, D. Från samma århundrade härröra kyrkans trenne kanske mest intressanta inventarier: den gotiska ljuskronan (skänkt dock först i slutet av nästa århundrade), Madonnan av marmor och Willem Boys Gustav Vasa (som dock icke kom till kyrkan förrän i början av 1700-talet).

V. Sedan kyrkan 1730 förlängts mot öster, ske inga andra förändringar med dess yttre än att tornet rives och ersättes med ett vapenhus (1829—30) och att taket ombygges 1854. Fig. 177, E.

Från 1700-talet stammar den gamla altaruppsatsen (1724 och 1733) och predikstolen (1742). 1806 får kyrkan ny inredning, av vilken nu egentligen endast återstå altaranordningen samt läktarne. Nytt orgelverk 1869. Vid en restaurering 1891 tillkommo de nuvarande bänkarna.

Årtiondena omkring år 1700 begåvas kyrkan med en rad synnerligen dyrbara föremål: kalk, patén, vinkanna och oblatask 1684; det Wellingk-Banérska silvret 1692 och 1696; sockenbudstyg 1708; dopfat 1714. Av de praktfulla Wellingk-Banérska altar- och mässkrudarna återstår blott en mässhake.

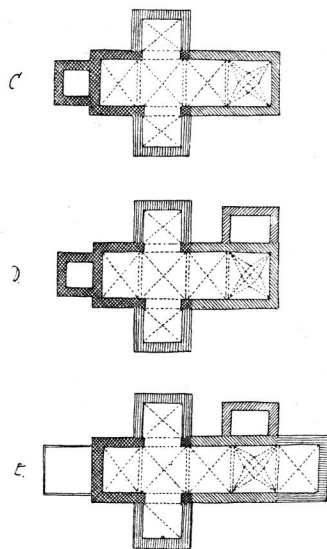

Fig. 177. Örtomta. Schema, belysande Örtomta kyrkas byggnadshistoria. Ang. streckningens betydelse, jfr fig. 152.

Grundrissentwicklung. Vgl. Fig. 152. Plan showing the development of the church. Compare ill. 152.

ZUSAMMENFASSUNG

Örtomta's älteste Kirche wurde wahrscheinlich im 12. Jh. erbaut und bestand aus Turm, Langhaus und einem Chor mit Apsis (?). Fig. 177, A. Im 13. Jh. erweiterte man die Kirche mit zwei Kreuzarmen (Kreuzflügeln). Fig. 177, B. Im 15. Jh. wurden Chor und Apsis (?) niedergerissen, das Langhaus nach Osten zu verlängert und die Kirche gewölbt. Fig. 177, C. Während des 16. Jh. kam die Sakristei hinzu (Fig. 177, D), 1730 wird die Kirche abermals — gegen Osten — verlängert und 1830 der Turm niedergerissen, um mit einer Vorhalle ersetzt zu werden, wodurch dann die Kirche ihr gegenwärtiges Aussehen erhielt. Fig. 177, E.

Unter den Inventarien sind besonders bemerkenswert: ein spätgotischer Kronleuchter (Fig. 170), eine Madonna aus Marmor (Fig. 161—164) und ein Relief den König Gustav Vasa darstellend (Fig. 174), letzteres jetzt im Schlosse zu Gripsholm. Alle drei Arbeiten stammen aus dem 16. Jh. Der Kronleuchter ist flandrische Arbeit; die Madonna ist von einem französischen Meister (Jacques Juliot?), das Relief von Willem Boy, dem Hofskulpteur- und Architekten Gustav Vasa's verfertigt worden.

Um 1690—1700 wurde die Kirche mit einer Reihe — in Hamburg angefertigten — besonders kostbarer Goldschmiedearbeiten (Fig. 169) bereichert, die von dem General M. Wellingk, Besitzer des Schlosses Ekenäs in der Gemeinde, geschenkt wurden.

RESUMÉ

The oldest Örtomta church was built in the twelfth century. It consisted of a tower, a nave and a choir probably with an apse (ill. 177, A). In the thirteenth century the church was enlarged by adding two transepts (ill. 177, B). In the fifteenth century the choir and the apse(?) were demolished. The nave was extended eastwards and the church was vaulted (ill. 177, C). In the sixteenth century the sacristy was added (ill. 177, D), in 1730 the church was again extended eastwards and in 1830 the tower was demolished and was replaced by vestibule by which the church received its present appearance (ill. 177, E).

Among the fixtures special note may be made of the late Gothic chandelier (ill. 170), a marble Madonna (ill. 161—164) and a bas-relief of King Gustavus Vasa (ill. 174) now in Gripsholm Castle. All these three works date from the sixteenth century. The chandelier is a piece of Flemish workmanship; the Madonna was made by a French master (Jacques Juliot?), the bas-relief by Willem Boy, sculptor and architect to the Court of King Gustavus Vasa.

During the decennium 1690—1790 the church was presented with a collection of most costly plate (ill. 169) wrought in Hamburg and given by General M. Wellingk, owner of Ekenäs Castle in the parish.

Utdrag ur stamtavlan för friherrliga släkten **BANÉR** (n:r 22), jämväl upptagande samtliga ägare till Ekenäs f. o. m. början av 1500-talet.

Rörande Djursholmsgrenen av släkten, se stamtavlan i Sveriges kyrkor, Uppland, Bd. I, bil. I.

(Siffror inom parentes anger ordningsföljden mellan Ekenäs' ägare.)

(1) **NILS ESKILSSON.**

Riksråd. Riddare. † 1520. G. m. Ingeborg Tott.

(2) **AXEL NILSSON.**

Riksråd. † 1554. G. m. Margareta Pedersdotter Bielke, † 1557.

(3) **GUSTAF AXELSSON.**

F. 1547. Överste. Ståthållare i Reval. † 1600. G. m. Kristina Sture (dotter till greve Svante Sture), f. 1559, † 1619.

SVANTE BANÉR.

F. 1584. Överste. Ståthållare i Riga. † 1628.
G. m. Ebba Grip, f. 1583, † 1660.

(4) **PEDER BANÉR.**

F. 1588. Överstelöjtnant. Lagman i Östergötland. † 1644. G. m. Hebbla Fleming, † 1639. Byggde slottet vid Ekenäs.

SVANTE BANÉR.

F. 1624. Överste. Lagman i Värmland. † 1674.
G. m. Margareta Sparre, † 1686.

(6) **GUSTAF BANÉR.**

F. 1618. Fältmarskalk. Generalguvernör över Skåne, Halland och Blekinge. † 1689. G. m. 1. Brita Bielke, 2. Märta Elisabeth Oxenstierna, f. 1645, † 1698. Försålde Ekenäs 1683 till köpmannen

(5) **CLAËS BANER.**

F. 1620. Riksjägmästare, † 1675. G. m. Ebba Sparre.

(7) **ISAK BRIANT.**

Godset inköptes 1687 av

EBBA MARGARETA BANÉR.

F. 1661, † 1695.

G. m.

(8) **MAURITZ WELLINGK.**

F. 1651. Greve. General. Generalguvernör över Bremen och Verden. † 1727.

ULRIKA KRISTINA WELLINGK.

F. 1687, † 1766.

G. m.

(9) **JOHAN BANÉR.**

F. 1659. Generallöjtnant. Överhovmarskalk. † 1736. G. m. 1. Margareta Charlotta Banér; 2. Ulrika Kristina Wellingk. Se här bredvid.

(10) **JOHAN MAURITZ BANÉR.**

F. 1708. Kammarherre. † 1767. G. m. Hedvig Ulrika Katarina Ribbing, f. 1714, † 1781.

(11) **SVANTE BANÉR.**

F. 1747. Major. † 1817. G. m. 1. Kristina Sofia Hamilton, f. 1767, † 1799; 2. Karolina Matilda Wallenstråle, f. 1783, † 1844.

(12) **SVANTE BANÉR.**

F. 1797. Fänrik. Kammarjunkare. † 1814.
G. m. Mariana Victoria Nordenbjelke, f. 1793, † 1829.

(13) **JOHAN GUSTAF ESKIL BANÉR.**

F. 1808, † 1889. G. m. Hedvig Karolina Sederholm, f. 1809, † 1897.

Försålde godset 1880 till dess nuvarande ägare:

(14) Greve **PH. O. L. KLINGSPOR.**

Ovanstående uppgifter ha benäget granskats av släktens nuvarande huvudman, översten, frih. Eskil Banér.

Förteckning öfver de kistor, som funnos i Banérska grafkoret i Örtomta kyrka¹, då detta i november år 1917 öppnades, hvarvid Carl Axel Banérs (f. och † 1863) lilla kista upptogs och enligt hans moders i lifstiden yttrade önskan grafsattes tillsammans med hennes, Helja Banérs, aska i stora Banérska grafven å kyrkogårdens sydvästra hörn. (Urnan med askan inmurades i den med vapnet försedda grafstenens sockel och den lilla kistan ställdes omedelbart utanför urnans plats.)

- 1) Marmorsarkofag, fastmurad vid golfvat, med följande inhuggna inskription:

MAURITZ WELLINGK

Friherre till Dunhoff och Grefve till Ekenäs, Sveriges Rikes Råd, General af Infanteriet och Generalguvernör till Hertigdömena Bremen och Verden född på Imo i Ingermanland år 1651 den 31. oktober död i Möhlby Gästgifvaregård i Östergötland år 1727 den 10. Januari.

- 2) Kopparkista öfverklädd med röd sammet och på sidorna besatt med vapensköldar af silfver:
FRU FRIHERRINNAN EBBA SPARRE, f. 7. April 1630 på Kroneberg, † 5. Januari 1666 på Ekenäs.
- 3) FRIHERRINNAN HEDVIG ULRIKA BANÉR, f. 1789 ²⁴/₂, † 1805 ⁵/₈ på Ekenäs.
- 4) FRIHERRINNAN CHRISTINA SOPHIA BANÉR, f. Hamilton 1767, gift 1785, † 1799 på Ekenäs.
- 5) FRIHERRE SVANTE BANÉR, f. 1747, † 1817.
- 6) FRIHERRE CARL JOHAN SVANTE BANÉR, f. 1817, † 1854.
- 7) Majoren Friherre Svante Banérs efterlämnade maka CAROLINA MATHILDA BANÉR, född Wallenstråle 1783, † 1844.
- 8) FRIHERRE JOHAN MAURITZ BANÉR, son af Johan Claësson Banér, f. 1708, † 1767.
- 9) FRIHERRINNAN HEDVIG ULRIKA CATARINA RIBBING, f. 1714, † 1781, gift 1732 m. Johan Mauritz Banér.
- 10) FRÖKEN HEDVIG CHRISTINA BANÉR, f. 1737, † 1810.
- 11) FRÖKEN SIGRID ULRIKA BANÉR, f. 1766, † 1785.
- 12) FRIHERRINNAN MARIANNA VICTORIA BANÉR, f. Nordenbjelke 1793, † 1829.
- 13) JOHAN MAURITZ BANÉR, son af Majoren Svante Banér och Friherrinnan Christina Sophia Hamilton, f. 1787, † 1789.
- 14) Barnkista med otydlig inskription: EBBA ? † 28. nov. 1820.

¹ Denna förteckning har godhetsfullt ställts till Sveriges Kyrkans förfogande av översten, frih. Eskil Banér.

- 15) Barnkista med oläslig inskription.
- 16) Barnkista utan inskription.
- 17) Barnkista utan inskription.
- 18) Större kista utan inskription.
- 19) Större kista med oläslig plåt.
- 20) Större kista utan inskription.
- 21) Barnkista utan plåt.
- 22) Barnkista utan plåt.
- 23) Större kista utan plåt.
- 24) Större kista, söndrig, utan plåt.

Kistorna stodo på grafkorets golf, så långt det knappa utrymmet tillät; de som ej fingo plats där, stodo på bräder, som hvilade på bockar så att 2 och delvis 3 våningar af kistor funnos. Belysningen utgjordes endast af två lyktor med stearinljus och detta i förening med ett tjockt lager af damm gjorde att inskriptionerna voro synnerligen svårlästa.

Åhs i november 1917.

ESKIL BANÉR

Av

SVERIGES KYRKOR

föreligga följande delar:

- UPPLAND. Band I, h. 1. *Danderyds skeppslag*, mellersta delen. Pris 6: 60.
—»— Band II, h. 1. *Häverö och Väddö skeppslag*. Pris 4: 40.
—»— Band III, h. 1. *Långhundra härad*, norra delen. Pris 15 kr.
—»— Band IV, h. 1. *Erlinghundra härad*. Pris 4: 50.
—»— Band IV, h. 2. *Seminghundra härad*. Med register till Bd IV.
Pris 17 kr.
- GOTTLAND. Band I, h. 1. *Lummelunda ting* (utom Tingstäde). Pris 4 kr.
- VÄSTERGÖTLAND. Band I, h. 1. *Källands härad*, norra delen. Pris 5: 40.
—»— Band I, h. 2. *Källands härad*, sydöstra delen.
Pris 4: 50.
- STOCKHOLMS KYRKOR. Band III, h. 1. *Kungsholms kyrka*. Pris 4: 50.
—»— Band III, h. 2. *Hedvig Eleonora kyrka*. Med
register till Bd III. Pris 14 kr.
- DALARNE. Band I, h. 1. *Leksands och Gagnefs tingslag*. Pris 4: 50.
—»— Band I, h. 2. *Falu domsagas norra tingslag*. Pris 12 kr.
- ÖSTERGÖTLAND. Band I, h. 1. *Bankekinds härad*. 1. (Askeby,
Svinstad.) Pris 14 kr.
—»— Band I, h. 2. *Bankekinds härad*. 2. (Vårdsberg,
Örtomta.) Pris 13 kr.

Under utgivning äro:

- VÄSTERGÖTLAND. Band I, h. 3. *Källands härad*, sydvästra delen.
Med register till Bd I.
- VÄRMLAND. Band I, h. 1. *Grums härad*.
- STOCKHOLMS KYRKOR. Band II, h. 1. *Riddarholmskyrkan*. I. Bygg-
nadshistoria.
—»— Band I, h. 1. *Storkyrkan*. I. Församlings-
historia.
- DALARNE. Band I, h. 3. *Falu domsagas södra tingslag*. 1. Stora
Tuna.

Utdrag ur recensioner:

Arbetet är, kan man säga, ett led i det väldiga verk som påbörjades av Arthur Hazelius.

August Brunius i Svenska Dagbl.

Det stora företaget är att anse som en allmän nationell kulturangelägenhet av vittomfattande betydelse.

Axel L. Romdahl i Göteborg. Handelstidn.

Ett betydelsefullt arbete och en viktig insats i svenska kyrkans gärning just nu har tagit sin början i och med utgivandet av det stora verket »Sveriges kyrkor».

Svensk Kyrkotidn.

Sådant det första häftet över Sveriges kyrkor i konsthistoriskt inventarium nu föreligger, är det ett ämne till både stolthet och tacksamhet ur såväl kyrklig som nationell synpunkt.

Ny tidn. för kyrka och skola.

